

I POSLIJE TITA TITO

Zlatko Kramarić

Teško je predvidjeti budućnost, a povijest još teže.

V. Rouvinski, aforizam iz sovjetskog vremena

U jeziku se uvijek, samo ako se želi, mogu relativno jednostavno pro-
naći odgovori na sve životne situacije. I koliko god se mi trudili da
nekim spretnim jezičnim paradoksom nešto, neku tajnu, neku poruku sakri-
jemo ili, barem prikrijemo, jezik će nas, na kraju, ipak odati. Naime, u jeziku
se sve tajne i skrivaju i otkrivaju.¹ Tako će i D. Ilić konstatirati da je "jezik (...) osetljiv instrument, naročito ako njegovo prekodiranje ide odozgo naniže, pri čemu vlast šalje signale novog razumevanja stvari".² Poslije smrti Josipa Broza Tita yu-komunisti su se suočili s čitavim nizom vrlo složenih političkih problema. I bili su svjesni da ti problemi nadilaze njihove sposobnosti. Naravno, tu svoju slabost nisu željeli javno priznati. Morali su je nekako sakriti, upakirati u neku prihvatljivu parolu, koju se nitko neće usuditi dodatno propitivati, kritički analizirati. I učinilo im se da parola/dosjetka: "I poslije Tita Tito" može biti to dobitno, spasonosno rješenje njihovih muka, jer su bili uvjereni da će im upravo takve jezične bravure omogućiti ne samo da održe postojeće odnose moći u društvu, već da te odnose i dalje uspješno reproduciraju.³ Možda je ta jezična bravura i mogla proći na prvi pogled. Ali, već površnom analizom može se zaključiti da nam ta dosjetka puno toga više otkriva nego što skriva. Doduše, mora se priznati da je riječ i o spretnoj ali, jednako tako, i vrlo lukavoj paroli, yu-komunista. Naime, nikako ne bismo trebali podcijeniti imaginativne sposobnosti yu-komunista. Nema ni-

kakve dvojbe da su komunisti, u mnogim situacijama, umjeli misliti izvan standardnih šablona. Naime, ovom dosjetkom koja je nastala neposredno poslije smrti JBT jugoslavenski komunisti željeli su, prije svega, uvjeriti jugoslavensku (i ne samo jugoslavensku) javnost da i poslije nečije smrti postoji život i da nije realno očekivati nikakve dramatične političke promjene; komunistička ideja nije mrtva! Jugoslavija nije mrtva! Ideja i država žive dalje bez obzira što više nema JBT, jer "nijedna druga, nova perspektiva nije smela zauzeti simbolično mesto prethodno dodeljeno "Titovom putu".⁴ Iako su svi vodeći yu-komunisti, članovi Politbiroa, odreda bili deklarirani ateisti, koji su odavno raščistili s religijom,⁵ ovim posezanjem za formulom koja pripada posvema suprotnoj, ne-materijalističkoj ideologiji, oni su jasno pokazali da im nište nije sveto, ako je to u funkciji njihovog održavanja na vlasti.

Očito da su procijenili da je ova formula idealna kako bi i poslije Brozove smrti nastavili obnašati vlast. I nema nikakve dvojbe da je ta njihova manipulacija djelomice i uspjela. Trajala je gotovo punih deset godina. Jugoslavenska je javnost bez suvišnih pitanja prihvatila ovo novo čudo: uskrsnuće druga Tita! Iako je umro on nastavlja živjeti i poslije svoje smrti.⁶ Zanimljivo da nitko od naših (socio)lingvista ovu jezičnu manipulaciju nije ni tada, ali ni u nekim drugim vremenima kritički komentirao. Nitko se, barem ne javno, nije zapitao od kada su to komunisti postali vjernici, od kada to oni vjeruju u zagrobni život, od kada to oni priznaju mogućnost uskrsnuća? Zašto promoviraju nekrofiliju? I zašto odjednom toliko inzistiraju na štovanju kulta mrtvog čovjeka? I za njegova života često je to idolopoklonstvo bilo na granici dobrog ukusa, počev od svih onih manifestacija u povodu Dana mladosti, koje su se završavale predajom štafete⁷ na stadionu JNA, gdje je ta štafeta trebala simbolizirati svojevrсни zavjet yu-mladosti voljenom Vođi da i ona slijedi njegov životni put, odnosno da je to i jedini mogući put u bolje sutra,⁸ pa sve do toga da su poslije povratka JBT iz Sjeverne Koreje yu-komunisti odlučili reprizirati doček koji je ondašnji sjevernokorejski diktator, Kim Il-sung tom prilikom upriličio u njegovu čast.⁹ Niti jedno od tih i više nego logičnih pitanja nitko nije postavio, a komunisti nisu smatrali potrebnim da daju bilo kakva dodatna objašnjenja o stvarnom smislu te dosjetke. O njenom performativnom aspektu mudro su šutjeli. Bili su svjesni da se taj aspekt i bez njihovih dodatnih objašnjenja itekako predmnijeva.

Njihova temeljna ideja bila je puno jednostavnija od svih ovih naših zakašnjelih malicioznih objeacija o njihovim stvarnim namjerama. Oni su se samo, uostalom, kao i uvijek, ponašali krajnje pragmatično, sukladno postojećoj političkoj situaciji. Još jednom je vladajuća birokracija pokazala iznimnu sposobnost da se na 'kreativan' način prilagodi kritičnom historijskom momentu do kojeg je došlo poslije Brozove smrti! Oni su samo željeli sačuvati vlast i, pri tome, uopće nisu vodili računa o finesama, o ideološkoj konzistentnosti, kao ni o uvjerljivosti vlastitih argumentacija. Ova komotna situacija proizlazila je iz činjenice da je sve vrijeme trajanja komunizma partija predstavljala nedodirljivo središte moći,¹⁰ gdje je "republika bila samo njezin institucionalni oblik" (D. Marijan), koji je ona popunjavala u ovisnosti od postojećih geo/političkih odnosa u svijetu, u društvu uopće.

Naravno da je svima bilo jasno da yu-komunisti nisu, preko noći, postali vjernici, a još manje da su povjerovali u mogućnost uskrsnuća. Oni su bili uvjereni da će im ova s(p)retna parola omogućiti da u ovim novim okolnostima, u vremenima u kojima se mora funkcionirati bez Vođe, kada više ne postoji netko čiji se autoritet nikada nije dovodio u pitanje, da nastave i dalje nesmetano upravljati političkim i ekonomskim procesima u yu-društvu. Budući da su bili svjesni da te složene aktivnosti nadilazi njihove relativno ograničene političke i organizacijske mogućnosti,¹¹ oni su morali pronaći autoritet iza kojeg će se sakriti i koji će im omogućiti ostanak na vlasti. (Povijest komunističke partije i nije ništa drugo nego borba za vlast, a kada se ta vlast jednom osvoji, onda komunisti čine sve kako bi isključili svaku mogućnost gubitka vlasti. Upravo iz tih razloga izbori u socijalističkoj Jugoslaviji bili su čista farsa, otvoreno ruganje svakoj ideji politike, demokracije, pluralizma).

Komunisti su bili uvjereni da su u ovoj jezično-pragmatičnoj formulaciji pronašli sjajno rješenje većine svojih političko-tehničkih problema. Oni jednostavno nisu mogli dopustiti da Broz samo tako umre. Naime, bili su svjesni da je nastavak njihovog (političkog) života moguć isključivo ako se budu neprestano pozivali na njega, na njegovo djelo koje nas obvezuje, na "njegov duh koji živi vječno". Tito je morao živjeti i dalje kako bi i oni mogli živjeti. Oni su bez njega bili nitko i ništa.¹² Bili su svjesni da im je ugled u društvu, i to u svakome pogledu, i političkom, i moralnom, i više nego mizebran. No, ako se budu pozivali na njegov autoritet, ako javnost svakodnevno

budu podsjećali da su samo oni autentični interpretatori njegovih doktrina, njegovih političkih vizija, onda je velika vjerojatnost da se nitko neće usuditi postavljati im neka neugodna pitanja, kojima bi se dovelo u pitanje njihovo pravo na obnašanje vlasti, jer se njihov legitimitet temelji na autoritetu Vođe. A, to što njega više nema uopće nije bitno. U tom kontekstu, prihvatljiva nam je konstatacija da je "Jugoslavija (...) osamdesetih godina živela u političkom vakuumu, s elitama koje nisu bile spremne da se suoče s izazovima krize i zaustave destruktivne procese tako što bi ponudile racionalnu političku rekonstrukciju savezne države. Bilo je očigledno da je samo pitanje vremena kada će maske s ritualnim ostacima komunističke ideologije pasti i otkriti ružna lica balkanskih nacionalističkih elita".¹³ I tu bi trebalo tražiti razloge zbog kojih je jugoslavenstvo društvo u 80-im godinama prošloga stoljeća kontinuirano zapadalo u sve težu i neizvjesniju političko-moralno-ekonomsku krizu. Samo nekoliko dana poslije jedinstvene i veličanstvene sahrane JBT partija je morala objaviti tužnu vijest da je jugoslavenski dinar drastično devalvirao. Ako nas sjećanje dobro služi ta devalvacija u svibnju 1980. godine iznosila je preko 30%. Poslije ove prve šok-devalvacije do kraja 80-ih bilo ih je još nekoliko. Jednako bolnih! Partija se u tom vremenu ponašala kao vatrogasno društvo, odustali su od radikalnih reformskih politika i sveli su se na kontrolore štete, izlazili su na požarišta poslije požara i uvjeravali javnost da je sve pod kontrolom i da nema razloga za zabrinutost! Naravno da je njihova konstrukcija stvarnosti bila u koliziji s postojećom realnošću. Nikako nisu željeli prihvatiti očiglednu činjenicu da se utopijski narativ odavno istrošio, već su bili uvjereni da tim jeftinim pričama o "sretnoj budućnosti" koja samo što nije došla mogu i dalje uspješno za/voditi javnost.

Svi ovi detalji upućuju da se njihovo obnašanje vlasti u 80-im godinama svodilo isključivo na golo očuvanje te vlasti. A kada se na taj način upravlja procesima u društvu, onda je posvema logično što su yu-komunisti zanemarili sve one mnogobrojne procese u realnom životu. Nisu bili u stanju primijetiti da se stvarnost, u međuvremenu, dramatično promijenila. I to na gore! A, kada su ih konačno primijetili, onda je već bilo kasno. Mnogi od njih bili su iskreno iznenađeni kada su na prvim višestranačkim, demokratskim izborima¹⁴ izgubili vlast. No, ta njihova zbunjenost nije predugo trajala. (Konačno, oni mudriji i dalekovidniji među njima i prije samih izbora povukli su neke "dalekosežne poteze", donijeli određena zakonska rješenja, kojima su,

u slučaju gubitka izbora, osigurali trajnu ekonomsku moć).¹⁵ Komunisti su se vrlo brzo snašli, jer su se "građanski ratovi, međunarodna izolacija i ekonomsko srozavanje širih slojeva stanovništva pokazali (...) "kao povoljan socijalni okvir za apropijaciju društvenog kapitala i transformaciju ekonomije. Nestabilna politička situacija omogućila je bivšoj socijalističkoj birokratiji preuzimanje svojine s minimalnim troškovima uz odsustvo stranog kapitala kao takmaca. Tranzicija na Balkanu nije tapkala u mestu, ona je jednostavno imala osobenu unutrašnju logiku. Ne postoji dakle ništa "iracionalno" ili "primordijalno" u ovom procesu. U pitanju je savremen pokušaj raskida sa strategijom modernizacije putem planske ekonomije i ponovno uvođenje tržišta od strane elite koja uz to pokušava preživeti bez gubitka privilegija. Ukoliko se na Balkanu devedesetih u očima zapadne javnosti nije pojavio respektabilan tranzicioni lider poput Vaclava Havela, to je zato što se deo titovističke birokratije i nacionalističke inteligencije radije odlučio za minimalan tranzicioni suverenitet i realnu moć na terenu nego za tapšanje po ramenu od strane međunarodnih institucija".¹⁶

Kao što smo već rekli yu-komunisti uopće se nisu trudili prepoznati dominantne znakove vremena, a jedan od tih vidljivih znakova u 80-im bile su i sve češće javne manifestacije sve većeg nezadovoljstva političkom i ekonomskom situacijom u zemlji. Čak i tradicionalno mirna i politički eutanazirana yu-radnička klasa sve je češće izlazila na ulice i trgove jugoslavenskih gradova. Doduše, u tim svojim zahtjevima nije bila onoliko radikalna kao što su to bili radnici u Poljskoj. Ali, ni ta činjenica da su i radnici počeli sve češće izlaziti na ulice nije nešto previše uznemirila partijsku elitu. Još uvijek su posjedovali, manje-više, sve nužne mehanizme kojima su to nezadovoljstvo ekonomskim položajem većeg dijela stanovništva mogli relativno lako kontrolirati. Posao su im olakšali i sami radnici, koji u tom periodu još uvijek nisu iznosili nikakve ozbiljnije političke zahtjeve, kao što su to npr. činili radnici u Poljskoj, zahtjeve kojim bi doveli u pitanje njihovu vlast.¹⁷ U to vrijeme u socijalističkoj Jugoslaviji nitko i ne pomišlja na formiranje nezavisnih sindikata. Stoga je razumljivo što je pojava Solidarnosti, Lech Walese predstavljala šok za sve. Partija je svim silama u javnosti nastojala umanjiti značaj tog političko-sindikalnog pokreta. Opet smo u režimskim medijima (drugih i nije bilo) mogli čitati klasične staljinističke rečenice koje su javnost trebale uvjeriti u krajnje suspektne, subverzivne aktivnosti tog sindikata, pa

se tako opet u tim člancima spominjala kontrarevolucija, vanjski i unutrašnji neprijatelji... Partija se, s pravom, bojala da bi i jugoslavenska radnička klasa mogla slijediti primjer poljskih radnika. Trebalo je to na vrijeme spriječiti. U tome im je uvelike pomogao poljski general W. Jaruzelski kada je, u strahu od sovjetske intervencije, izveo vojni puč i na taj način, na izvjesno vrijeme, odgodio pozitivne političke procese u Poljskoj. Naravno, da ta njegova brutalna intervencija nije mogla zaustaviti povijesne procese, ali je negativno utjecala na stanje duha u poljskom društvu. Njegovu vladavinu obilježio je nihilistički odnos prema stvarnosti. A jedna od posljedica tog nihilizma bila je masovna pojava narkomanije i pornografije u poljskom društvu.¹⁸ Ona ih je samo usporila, ali nije ih mogla zaustaviti. Politička zbivanja s kraja 80-ih godina u istočnoj i srednjoj Europi to su i potvrdila. Represivnim metodama nije moguće sve vrijeme rješavati političke i ekonomske krize.

Politika se u 80-im godinama prošloga stoljeća u Jugoslaviji svela na голу kombinatoriku, na neprincipijelne koalicije,¹⁹ tajne dogovore među političarima, dogovore koji čak i nisu bili etnički motivirani. Već u to vrijeme u prvi plan izbijali su isključivo privatni interesi pojedinaca (S. Miloševića, S. Šuvara, B. Mikulića, I. Račana, S. Dolenca, I. Stambolića, M. Špiljka...), jer je pitanje tko će naslijediti Tita bilo otvoreno. Posebice se to osjećalo u drugoj polovici 80-ih godina. I ovaj puta počelo je s komponiranjem svakojakih pjesama²⁰ u kojima se nudio (logičan) odgovor na to pitanje, jer se svima bilo jasno da kolektivno Predsjedništvo ne funkcionira. Čak su se i u "strogo kontroliranim" medijima" počeli pojavljivati ironični tekstovi o pojedinim članovima Predsjedništva. Mogli bismo reći da je s tim tekstovima započela tabloidizacija yu-medija (i ne samo medija, već i historiografije)²¹ u kojima se od tada počelo pisati o ljubavnom životu JBT, o njegovim ljubavnicama, od opernih pjevačica do njegovih maserki, ljubomornim ispadima drugarice Jovanke, o tome kako je Tito po noći morao bježati od nje, pa su članovi Predsjedništva odlučili Jovanku staviti u "kućni pritvor", fizički je odvojiti od Tita, o aferama pojedinih političara, o ilegalnim kućama, o sve češćim zloruporabama položaja, o sumnjivim relacijama pojedinih gospodarstvenika i političara, o odnosu F. Abdića i H. Pozderca... Nema nikakve dvojbe da su svi ti tekstovi o aferama pojedinih političara "proizvedeni" u kancelarijama tajnih službi, i vojnih, i policijskih. Kada je trebalo odstraniti iz političkog života Pozderca, onda su tajne službe u dosluhu sa svojim novinarima izmi-

slile aferu Agrokomerc, a kada je trebalo eliminirati Mikulića, onda su mu pronašli neku vilu u Neumu. A koliko su srpskoj politici, u jednom trenutku, smetali ova dvojica bh. političara najbolji je dokaz da se akronim SR BiH u "Književnoj reči", beogradskom časopisu za književnost i društvena pitanja, prevodio kao: Samostalna radionica Branka i Hamdije! Naravno, u jednoj takvoj konfuzno-shizoidnoj atmosferi uopće nije bilo neobično što su našim vodećim političarima promicali svi ondašnji procesi, kako oni domaći, tako i oni u bližem i daljem okruženju. Oni su bili fokusirani isključivo na očuvanje vlastitih pozicija. Poslije smrti L. Brežnjeva prestali su pratiti ritam i logiku promjena na čelu sovjetske Partije. Nisu bili nešto previše impresionirani dolaskom M. Gorbačova na čelo sovjetske Partije. Imamo dojam da nisu shvatili što zapravo znače njegovi pokušaji modernizacije sovjetskog društva, kakve će to sve posljedice izazvati u drugim socijalističkim zemljama. Isto tako, promakao im je i ulazak disidenata u javni život istočne i srednje Europe. Končno, nisu postavili ni logično pitanje o mogućim posljedicama da su se na političkoj sceni u tim zemljama pojavili artikulirani glasovi koji promoviraju vrijednosti civilnog društva i koji hrabro otvaraju sve one "neugodne" teme (ljudska i građanska prava, zelene politike, feminističke teme...), koje su integralni dio svakog demokratskog društva, a koje kao takve opasno ugrožavaju njihove političke pozicije.²²

No, to je i vrijeme kada partija više nije imala snage kontrolirati sve segmente društva, pa je došlo do nekontroliranog otvaranja čitavog niza, do tada, "zabranjenih tema", tema o kojima se do tada nije smjelo javno govoriti, a još manje pisati. Upravo je u 80-im godinama otpočelo radikalno preispitivanje određenih historijskih epizoda, pa su se tako otvorile potisnute, zabranjene teme, poput Jasenovca, slučaj Hebrang... U javnosti se otvoreno počelo govoriti i pisati i o svim onim "lijevim skretanjima" tijekom Drugog svjetskog rata, o unutarpartijskim obračunima i brutalnim likvidacijama nestomišljenika,²³ pa smo tako, između ostaloga, saznali i o postojanju "pasjih grobova"; u Hrvatskoj se stidljivo otvaralo pitanje "Križnog puta", javnost je željela znati što se to točno dogodilo na Bleiburgu, zašto je veliki broj ljudi, uglavnom civila, pobijen bez suđenja, a srpski povjesničari su nas podsjetili i na period "crvenog terora" poslije oslobođenja Beograda, Srbije. To su godine u kojima u knjižarama dominiraju knjige sjećanja, cvjeta memoarska literatura, objavljuje se knjige dokumenata koje dovode u pitanje prijašnje istine o

nekim događajima, osobama... Više o tim događajima ne postoji samo jedna valjana, partijska interpetacija. Mnogi koji su preživjeli pakao Golog otoka počeli su javno govoriti o tome što se sve tamo događalo.²⁴ Bilo je i onih koji su počeli kritički propitivati i politiku nesvrstanosti, i koncept radničkog samoupravljanja, i politiku "bratstva i jedinstva" (pa tako možemo pročitati konstataciju da je "parola 'bratstvo i jedinstvo' ograničavala (...) nacionalne i državne interese srpskog naroda"),²⁵ kao i pojedine ratne epizode, ofanzive, pojedine odluke vrhovnog komandanta vezane uz bitku za ranjenike na Neretvi, kao i onu da se ide u proboj na Sutjesci i ostavi ranjenike na milost i nemilost neprijatelju...

Mladina, glasilo Socijalističke omladine Slovenije, otišlo je korak dalje, pa su počeli kritički pisati i o Jugoslavenskoj narodnoj armiji, a bivšeg ministra obrane, admirala Branka Mamulu optužili su da je jedan od najvećih dilera/švercera oružja na svijetu, koji jugoslavensko oružje uredno prodaje nesvrstanim. I nisu stali samo na ovoj neugodnoj konstataciji da država koja se javno zalaže za "svjetski mir", ispod stola na veliko prodaje oružje uglavnom zemljama tzv. Trećeg svijeta, već su admirala optužili da iskorištava vojnike na odsluženju vojnog roka tako što mu besplatno grade i čuvaju vilu kod Opatije.²⁶ Isto tako, odjednom su se pronašli dokumenti koji svjedoče o suradnji partizana i Nijemaca, pa tako iz tih dokumenata saznajemo da su u proljeće 1943. godine M. Đilas, V. Velebit i K. Popović, i to neposredno poslije krvave bitke na Neretvi, slobodno šetali ulicama ustaškog Zagreba. Od svih tema srpskoj nacionalističkoj politici najvažnije je bilo da se otvori "dosje Jasenovac": to je trebala biti tema svih tema! Otvaranjem ove teme trebalo je dodatno senzibilizirati srpsku javnost tako što će joj se nedvosmisleno poručiti da su poslije političkih/simboličkih bitaka moguće i vojne bitke.²⁷ To je vrijeme u kojem se srpski povjesničari gotovo natječu u licitiranju broja ubijenih u tom logoru. Naravno, to čine bez imalo pijeteta prema stvarnim žrtvama toga logora. Polazi se od nekrofilne teze: što je u tom logoru više pobijenih, zaklanih to je i onda i zločin, kao i krivnja naroda koji je to počinio, veći! (Kao prvo, to nije počinio narod, nego režim u kojem su sudjelovali neki pripadnici tog naroda. Uostalom, kao i svi drugi zločini, iza tih zločina, Bleiburga, "crvenog terora", Srebrenice, Prijedora..., ne stoje narodi već zločinački režimi). I na tom narativu, instrumentalizaciji žrtava, srpska politika, i dobar dio srpske historiografije inzistira sve do današnjih dana. Ništa ih ne

može uvjeriti, niti objavljeni popis žrtava, niti ozbiljna istraživanja,²⁸ da njihove procjene o broju žrtava ustaškog logora Jasenovac pretjerane, nerealne i da se na taj način postižu samo suprotni efekti, koji nikako ne mogu biti u funkciji pomirenja hrvatskog i srpskog naroda. Događa se upravo suprotno, svaka licitacija o broju žrtava, predstavlja uvredu stvarnim žrtvama. To jednako vrijedi i za one koji svjesno pretjeruju u broju žrtava, ali i oni koji pokušavaju minimalizirati taj broj žrtava. Krajnje je vrijeme da se uspostavi jedno relevantno međunarodno povjerenstvo, koje bi, *sine ira et studio*, donijelo objektivnu procjenu o broju ubijenih u Jasenovcu. To je minimum koji dugujemo tim žrtvama, gdje njihova etnička, odnosno vjerska pripadnost, kao i političko opredjeljenje nije nevažno, ali nikako ne smije biti jedini kriterij kada se kritički i analitički govori o toj mračnoj epizodi novije hrvatske povijesti.

U taj se košmar, u tu kakofoniju različitih glasova, uglavnom nedovoljno artikuliranih, uključuje i Srpska pravoslavna crkva, koja odjednom postaje nezaobilazni politički čimbenik i koja kao takva postaje ozbiljan partner srpskim komunistima. SPC uz temu Jasenovac otvara još jedan file - "Kosovo". U svim tim *par excellence* političkim aktivnostima zajednički sudjeluje i SANU i Udruženje književnika Srbije, i nezavisni intelektualci,²⁹ i razni *ad-hoc* Komiteti za obranu Srba na Kosovu... Srbija je u transu, snimaju se filmovi o boju na Kosovu, igraju kazališne predstave na temu Kosova i njegovih junaka, mošti kneza Lazara kruže "srpskim zemljama" kao obvezni dodatak "događanju naroda"/antibirokratskoj revoluciji, pjevaju se neke novo-stare pjesme, pišu veliki historijski romani, lamentira o radostima rata i nevoljama koje Srbima donosi mir...³⁰ Selektivnost će postati zaštitni znak tog (ne)vremena. Naime, kroz selektivno navođenje informacija o prošlosti određeni događaji se prešućuju, dok se drugi naglašavaju. Pri tome su, kako navodi Helmuth König, podsjećanje (*Erinnerung*) i zaborav (*Vergessen*) dva ravnopravna i jednako važna postupka.³¹ Odjednom tradicija postaje jako važna. Na dnevnom redu nisu više teme (permanentne) revolucije, obračuna s klasnim neprijateljima društva, nego se jugoslavensko društvo okreće nekritičkom oživljavanju tradicije. Zanimljivo da Carl-Urlic Schierup, uostalom, kao i mi, ne vidi ništa loše u tim procesima reinencije tradicije i manipulacije historijskim simbolima od strane elite na Balkanu (Jugoslaviji/Hrvatskoj) u 80-im i 90-im godinama, jer ti procesi, prema njegovom mišljenju, predstavljaju derivaciju

projekata moderne kulturne homogenizacije. Naime, prema njegovom mišljenju, ti bi projekti trebali pospješiti apstraktnu racionalnost i efikasno ekonomsko organiziranje, dok se, pak, naše razumijevanje nužnosti reinencije tradicije ipak temelji na nekim drugim teorijskim premisama.³²

80-te godine su godine definitivne fragmentacije jugoslavenske Partije, gdje je glavni kamen spoticanja bio Ustav iz 1974. godine. Odnos prema tom Ustavu predstavlja demarkacionu liniju odnosa unutar do tada "jedinstvene" Partije.³³ Srpski komunisti čine sve kako bi suspendirali taj Ustav. Doduše, samo u onim detaljima u kojim im taj Ustav ne odgovara, a rado bi zadržali sve one elemente kojim im se osigurava većina u Predsjedništvu – ukinuli bi autonomiju pokrajina, ali zadržali bi dva glasa pokrajinskih predstavnika u Predsjedništvu SFRJ. I ono što se samo naslućivalo da između republika i pokrajina postoji trajno institucionalno nepovjerenje sada je postalo javno. To se više nije moglo skrivati pred javnošću. Stoga je N. Dimitrijević u pravu kada tvrdi da je "u poslednjoj fazi svoje egzistencije Jugoslavija (...) bila tek *mixtum compositum* nacionalnih socijalizama, u čijem se jezgru nalazio mistični entitet Nacije, multiplikovan kroz federalne jedinice, nacionalne komunističke partije i samoupravne strukture". Naravno, sve te dezintegrativne aktivnosti bile su praćene prevelikim količinama strasti, a umjesto smirenih političkih dijaloga u javnosti je prevladala "buka i bijes". Sve ono što se godinama potiskivalo odjednom je eksplodiralo. Kako više nije bilo čepa/JBT, duh je bio pušten iz boce! I sve je vidljivije da se u toj državi "srednje veličine" više nitko ne osjeća komotno. Svi su se osjećali prevarenim, izigranim, svi su bili uvjereni da su ostali uskraćeni u svojim političkim i ekonomskim pravima, gdje je upravo pseudodisidentski Memorandum SANU, predstavljao svjedočanstvo te fantazme da "mi-dajemo-više-no-što-nam-se-vraća".³⁴ U javnosti prevladava samoviktimizirajući diskurs, svi sebe, i Hrvati, i Srbi, doživljavaju kao žrtve³⁵ povijesti, i jednima i drugima se nameće osjećaj historijske krivnje i sve to izaziva dodatne frustracije. A kada niste u mogućnosti tematizirati zbilju na adekvatan način, onda se nužno morate okrenuti svojim prošlostima. I to čine svi! Svi se okreću svojim prošlostima/tradicijama. Dimitrijević to je "okretanje" prema tradiciji definirao kao potragu za "rezervnom legitimacijom".³⁶ U prošlostima i Srbi, i Hrvati, i Makedonci, pa i Slovenci³⁷..., nepogrešivo pronalaze svoja "zlatna doba".³⁸ Ukratko: na ispražnjeno mjesto socijalističke ideje dovedena je – kao ekskluzivna ideološka matrica – ideja

etničkog nacionalizma.³⁹ I sva ona zbivanja poslije disolucije Jugoslavije slijedit će, manje-više, istu matricu. Sva ona obećanja da će se poslije demokratskih promjena živjeti bolje nisu se ostvarila.

U tom potpunom ideološkom sljepilu svi drugi događaji, procesi postali su nebitni, pa uopće nije neobično što im svi drugi relevantni događaji promakli. Yu-komunisti nisu reagirali ni na pad Berlinskog zida. Nisu primijetili da taj pad ujedno znači i kraj Hladnog rata i da geopolitička pozicija Jugoslavije gubi na dotadašnjoj važnosti.⁴⁰ Zbivanja u Sovjetskom savezu ne komentiraju, kao ni stvaranje novih (baltičkih) država u Europi. Možemo samo pretpostaviti da ih je uplašio tragični kraj rumunjskog diktatora Ceausescua, jer su mnogi pomislili da postoji velika vjerojatnost da i oni sami tako završe, pred streljačkim vodom neke revolucionarne frakcije iste partije. Imamo osjećaj da je uvid u tadašnje političke procese u svijetu i Europi kod naših političara bio otprilike na razini jedne N. Comaneci, koja se odlučila pobjeći iz Rumunjske samo tri tjedna prije definitivnog pada Ceausescua. No, Nadia Comaneci, inače sjajna i svjetski poznata sportašica, ima pravo da bude neupućena u politička zbivanja u Rumunjskoj, ali tako što je nedopustivo kod onih koji bi trebali upravljati tim procesima, koji imaju odgovornost pred svojim građanima. Čak i onda kada nisu izabrani na demokratskim izborima. Stoga je i bilo logično što su hrvatski komunisti izlaz pronašli u raspisivanju izbora! I na taj su se (hrabri!) čin odlučili krajem 1989. godine. Nismo sigurni da su uistinu željeli organizirati višestranačke, fer i slobodne izbore. No, zbivanja na XIV Kongresu SKJ natjerala su ih da se drže svojih prethodnih obećanja. (Zanimljivo je kako nitko od važnijih hrvatskih aktera nije ostavio nikakav pisani trag iz kojeg bismo mogli saznati jesu li oni bili svjesni da raspad Partije automatski znači i raspad države. Naime, ostaje nejasno kako su oni zamišljali nastavak života poslije sloma Partije, koja je uz lik i djelo JBT bila jedino vezivno tkivo te "najneuspješnije države u Europi u XX. stoljeću".⁴¹ Preko tih "detalja" jednostavno se prešlo, a budući da su se procesi odvijali pre/brzo nitko ih nije stigao ni pitati za njihovo mišljenje o tim prevažnim temama). Iako su, u međuvremenu, činili sve (način kako je donesen izborni zakon, tko je sve sudjelovao u njegovom donošenju, kao i svim onim drugim, manje vidljivim, aktivnostima, koje su nužne da bi se za neke izbore moglo reći da su slobodni i demokratski, od mogućnosti pristupa nacionalnim medijima, pa sve do financiranje kampanje, mogućnosti kontrole izbor-

nog procesa...), kako bi i te izbore sveli na još jednu farsu, ali sada uvijenu u demokratsku formu. Činjenice govore da su se hrvatski komunisti, Račan et com., na taj čin odlučili jer su se našli pred zidom. (U međuvremenu, mnogo se toga promijenilo. Zaborav je učinio svoje, pa najveći dio hrvatske javnosti smatra da je Račan najzaslužniji što je do slobodnih izbora uopće došlo. Koliko je nama poznato to jednostavno nije točno. Neki drugi članovi partije⁴² odigrali su puno značajniju ulogu od Račana u pripremanju te odluke. On je stjecajem okolnosti tu odluku o raspisivanju slobodnih i višestranačkih izbora samo pročitao. I to je bio jedini njegov doprinos u procesima demokratizacije hrvatskog društva).

Naime, bili su posvema svjesni da Miloševića ne mogu pobijediti, odnosno da taj zadatak suprotstavljanja srpskoj agresivnoj, imperijalnoj politici moraju prepustiti nekoj drugoj političkoj opciji. U hrvatskoj javnosti zbog svoje defanzivne i anacionalne politike izgubili su svaki kredibilitet. Postojala je realna mogućnost da ih narod/ulica smijeni i bez izbora. Na isti onaj način kako je to činio Milošević u Novom Sadu i Titogradu/Podgorici. Takav scenario nikako nisu smjeli dopustiti, pa su odlučili raspisati izbore. (Uvjereni smo da su se plašili da će proći kao i Ceausescu)! Odlučili su da "vrući krumpir" obnašanja vlasti prepuste nekome drugome, nacionalističkoj opoziciji koja i nije bila svjesna što je sve čeka poslije izborne pobjede. Komunisti su, zapravo, relativno kasno shvatili da se moraju (privremeno) povući i da je za njih najbolje da iz "drugog" reda čekaju konačni ishod svih tih turbulentnih procesa koje više nisu bili u stanju kontrolirati. Stoga je posvema razumljivo da su hrvatski komunisti početkom 90-te odustali od inzistiranja na nekoj novoj jugoslavenskoj sintezi, nekom novom društvenom ugovoru,⁴³ jer je i njima postalo jasno da se jugoslavenska kriza može riješiti samo nasiljem. Ali, oni u svemu tome nisu željeli sudjelovati. To jednostavno nije bio njihov rat! Oni su se odlučili da je za njih najbolja opcija da se malo pritaje, dobrovoljno povuku u političku sjenu, i da pričekaju "pravi trenutak" kada će se opet slavodobitno vratiti na vlast.⁴⁴

Nije nam poznato kada su to hrvatski komunisti točno shvatili da će se jugoslavenska kriza rješavati nasilnim putem. Vjerujemo da su ih svi oni mitinzi, sva ona "događanja naroda", ona rulja koja se valja po ulicama i trgovima Srbije, Vojvodine, Crne Gore, a sve to praćeno je nekom već viđenom,

uglavnom u partizanskim filmovima, retro-ikonografijom, uredno se mahalo zastavama bez socijalističkih obilježja, uzvikivale su se neke nove parole, "Svi smo mi sa Kosova" "Hoćemo ujedinjenu Srbiju", "Kosovo je Srbija", prizivali su se neki novi lideri, "Hoćemo Slobu", iskreno zabrinuli i jako uplašili. Morali su vidjeti da je sve otišlo u smjeru koji se više nije mogao kontrolirati. U Novom Sadu zgradu Pokrajinskog komiteta, u listopadu 1988. godine, nezadovoljni građani gađali su jogurtom. Bilo je relativno lako zamisliti da je umjesto jogurta vrlo lako moglo biti nešto puno opasnije, puno bučnije... Ne dvojimo da su hrvatski komunisti dobro poznavali povijest i da su znali što to znači kada velika masa izađe na ulice i da tu masu uopće nije jednostavno kontrolirati. Imali su svježije iskustvo iz 1971. godine kada su građani Hrvatske masovno tražili da slobodno, bez straha, mogu artikulirati svoje nacionalne osjećaje. I znali su kako su ti nevinzi zahtjevi "hrvatskog proljeća" tragično završili. Mnogi od aktera tog pokreta morali su zauvijek napustiti politiku, dati ostavke na funkcije, neki su završili u zatvorima, a neki u emigraciji. I hrvatski su komunisti jako dobro znali da im taj grijeh građani Hrvatske nisu zaboravili. Vjerujemo da su se sjećali i studentskih nemira u Beogradu, u lipnju 1968. godine, i krvavog sukoba između studenata i policije. Vjerojatno su se sjećali i sovjetskih tenkova na ulicama Praga, a oni stariji i gušenja mađarske revolucije u listopadu 1956. godine. A mogli su vidjeti kako se kineska partija, početkom lipnja 1989., obračunala sa svojim nezadovoljnim studentima. Sva ta sjećanja, sve te slike mora da su kod yu-komunista izazivale strah da bi se tako što moglo ponoviti i na ovim našim prostorima. I svi ti sukobi koje su hrvatski komunisti željeli izbjeći, samo nekoliko godina poslije, dogodit će se na ovim prostorima. Očito da nisu ozbiljno shvatili Miloševićev govor na Gazimestanu kada je eksplicite bilo rečeno da u rješavanju jugoslavenske krize ni oružani sukobi nisu isključeni.⁴⁵ No, sigurno nisu znali da postoje ozbiljne sociološke studije u kojima su relevantni istraživači konstatirali da popularna kultura na Balkanu u sebi sadrži značajnu količinu privatnog i javnog nasilja, za razliku od one u Češkoj i Slovačkoj, koje češće proizvode narrative kompromisa i izbjegavanja konfrontacije. (I dok mi smatramo da je riječ o visokom stupnju političke kulture koje baštine ova dva srednjoeuropska naroda, da jedno takvo ponašanje predstavlja iznimnu vrlinu, u bivšoj zemlji bilo je i onih koji su se tome otvoreno rugali, jer oni koji izbjegavaju konfrontacije destruiraju njihovu "hajdučku matricu"). Nažalost, hrvatski sociolozi, politolozi nisu se bavili tom zanimljivom temom, jer da kojim sretnim sluča-

jem jesu, onda bi možda došli do zaključka da se nasilje reproducira u svijesti ljudi putem nacionalnog folklor a i službenog promoviranog mita Narodno-oslobodilačke borbe. A u toj promociji nasilja kao poželjnog oblika društvenog ponašanja posebno mjesto pripada yu-kinematografiji, filmovima kao što su "Kozara", "Bitka na Neretvi", "Sutjeska", "Most", "Valter brani Sarajevo", "U gori raste zelen bor", "Partizanska eskadrila", "Do pobjede", "Zaseda"... Riječ je o filmovima u kojima se nekritički slavi nasilje, hajdučija, destruktivno ponašanje, proizvoljno ubijanje neprijatelja. Doduše, u filmu "U gori raste zelen bor" primjetan je kritički odmak od te vladajuće matrice, jer svi pokušaji hrvatskog komunista/komesara u tom filmu da nasilno ponašanje srpskih seljaka/partizana spriječi ne uspijevaju, jer je taj "narodnooslobodilački" rat u Jugoslaviji, u najvećoj mjeri, bio rat jednog (katoličkog/muslimanskog) sela protiv drugog, pravoslavnog. I ništa više od toga! Nema tu nikakvih visokih revolucionarnih, ideoloških ideala osim očuvanja vlastite egzistencije, golog života endemske mržnje spram "drugoga" koja, u pravilu, završava preventivnom osvetom: drugoga/različitoga treba ubiti kako on ne bi ubio mene!

Eric Hobsbawm u svojoj proslavljenoj knjizi o socijalnom banditizmu ističe kako narod Balkana veoma cijeni hajduke koji se opiru vlastima, ne poštuju ni Božje i ljudske zakone, ne plaćaju porez, skloni su svim vrstama prevara, manipulacija, laži.⁴⁶ Nadalje, Robert K. Schaeffer tvrdi kako je titoistička glorifikacija gerilskog ratovanja učinila nasilje legitimnim načinom rješavanja političkih sporenja, pa se uopće ne trebamo čuditi što se u 90-im vojska aktivno uključila u rješavanje političkih sporova u Jugoslaviji. Upravo iz tih razloga čelne ljude armije smatramo najvećim krivcima za krvavi rasplet yu-krize. Legitimnost nasilja u očima javnosti i prividna lakoća izbijanja decentraliziranih oružanih sukoba (a, što je drugo inducirana pobuna hrvatskih Srba prvo u Krajini, pa nešto kasnije i Srba u Bosni nego decentralizirani oružani sukobi) ovdje se možda ponovo može vezati za popularne korijene jugoslavenske revolucije (navodni ustanak srpskog naroda u NDH 27. srpnja 1941., koji nije bio ništa drugo nego čista osveta jednoga, pravoslavnog sela prema drugome, katoličkom)⁴⁷ i određene specifičnosti strategije državne obrane Jugoslavenske narodne armije, prije nego za izbijanje na površinu vjekovnih međuetničkih mržnji i utjecaj mitova.⁴⁸ Hrvatski komunisti nisu se nešto previše kritički odnosili prema politici Slobodana Miloševića. Sve je završavalo na "drugarskoj kritici". Najdosljedniji kritičari te politike bili su

novinari zagrebačkog tjednika *Danas*. Ali, oni nisu kritizirali njegovu politiku s hrvatskih nacionalnih pozicija, pa čak ni s građanskih pozicija. Oni su jedini bili svjesni da njegova politika znači propast Jugoslavije, njihove omiljene države "srednje veličine", u kojoj ih nije smetalo ni postojanje verbalnog delikta, ni postojanje cenzure, ni neslobodni mediji, ni posvemašnja militarizacija društva, ni državni terorizam, ni politička policija... U njihovim tekstovima nije moguće pronaći rečenice u kojima se promoviraju vrijednosti civilnog društva, liberalne demokracije, ali zato postoje tekstovi u kojima se od vlasti traži da najoštrije kažnjavaju nacionalističke ispade, pjevanje "nacionalističkih" pjesama na stadionima... Uopće ne dovode u pitanje drakonske kazne zagrebačkih sudova studentima koji su pjevali nacionalističke (sic!) pjesme - "Vilu Velebita" i "Marjane, Marjane". Neke od novokomponiranih feministica koje su pisale za taj i neke druge zagrebačke tjednike javno se hvale kako su na nekoj međunarodnoj konferenciji o položaju žena svjesno lagale o položaju žene u jugoslavenskom društvu.⁴⁹ A što tek reći o našim slavnim filozofima-prakse? Koji je od tih velikih humanista, najboljih učnika mladoga Marxa, zatražio detronizaciju, odnosno demonopolizaciju komunističke partije? Tko se od njih javno zalagao za uvođenje višestranačja? Nije moguće pronaći niti jedan njihov tekst o civilnom društvu kao jedinoj relevantnoj alternativni staljinističkom modelu društva. Štoviše, i oni su svjesno, bez ikakvih ograda, podržavali represivnu politiku partije prema "neprijateljima društva".⁵⁰

To je i vrijeme kada partija sustavno korumpira svoje građane, svoju radničku klasu. Dopušta im da slobodno putuju u inozemstvo. Doduše, nisu ukinuli "devizni cenzus", ali taj detalj na granicama više nitko ne kontrolira. Država svjesno potiče i konzumerizam, ali, jednako tako, i sitni šverc, pa tako jugoslavenski carinici toleriraju kupovine većeg broja traperica, talijanskih cipela, deterdženta, kave, tehničke robe... Nadasve je zanimljivo da u današnje vrijeme yu-nostalgicari te detalje smatraju vrhunarskim dostignućem yu-socijalizma, jer kao onim drugima (Poljacima, Česima, Bugarima...) u to je vrijeme bilo još i gore. Pa se tako pišu bajke o "crvenom pasošu", koji je, u međuvremenu postao jedan od mnogih yu-mitema.⁵¹ Naravno, bez ikakvog stvarnog pokrića! I u jednom takvom eutanaziranom društvu, u kojem se promovira "život u ritmu muzike za ples", odnosno "život na dug", nikome nije padalo na pamet da bi u dogledno vrijeme moglo doći do nekih pozi-

tivnih promjena u društvu. I u drugim socijalističkim zemljama, Sovjetskom Savezu, Bugarskoj..., prevladavali su slični osjećaji, osjećaji nemoći, beznađa.⁵² Naime, sve je funkcioniralo kao i u nekim ranijim vremenima, partija je kontrolirala sve segmente društva, posebice medije, represivni aparat nije dopuštao nikakva neugodna iznenađenja, "neprijatelji društva" bili su pod stalnim nadzorom, geopolitički odnosi bili su još uvijek stabilni... I, doista, ništa nije slutilo da će u tim inertnim društvima u kojima i ne postoji neka značajnija tradicija građanskog aktivizma doći do takvih dramatičnih pojava, do toga da su građani odjednom, u velikom broju, izašli na ulice i trgove, da su počeli paliti svijeće kako bi osvijetlili mrak u kojem su živjeli, a neki, pak, drugi, sjeli su u vlakove s namjerom da trajno napuste taj mrak i da otpočnu novi, normalniji život negdje drugdje.⁵³ I kako su to već neki teoretičari i prije nas konstatirali revolucija 1989. godine nije bila nadahnuta utopijama, već idejom normalnosti – revolucionari su željeli voditi onaj tip normalnog života koji je već bio dostupan ljudima u Zapadnoj Europi (I. Krastev). Kako stvari stoje, mogli bismo reći da je upravo ova želja građana Istočne Europe da žive jednim normalnim/pristojnim životom srušila i Berlinski zid, i dovela do rasapa Sovjetskog saveza, i omogućila je stvaranje novih (baltičkih) država u Europi, definitivno srušila komunizam, odnosno historijski materijalizam kao njegov temeljni postulat.

Na kraju, umjesto zaključka

U ovome tekstu nedostaje detaljnija analiza svega onoga što se u Hrvatskoj događalo u 90-im godinama poslije demokratskih promjena. No, ono što je neprijeporno je činjenica da smo zahvaljujući, prije svega, prijašnjem djelovanju hrvatskih komunista, posvema nesprenjeni ušli u sve te nove, nepoznate političko-ekonomske procese o kojima smo imali tek nejasnu, maglovitu predstavu. Pokazalo se da čak nismo bili u stanju ni imitirati liberalno-demokratske modele. Doduše, na početku smo i pokušavali biti dobri imitatori tuđih rješenja, jedno vrijeme smo se i trudili da nam političko-pravno-ekonomski rukopis bude što je moguće više europski, ali vrlo brzo smo odustali i vratili smo se prakticiranju onih ranijih, predmodernih, komunističkih modela upravljanja. Vratili smo se izvornom rukopisu, rukopisu vječne europske periferije koja je osuđena na imitiranje tuđih iskustava, tuđih političko-ekonomskih praksi, koja ima krajnje nejasnu predstavu o funkcioniranju države, njenih institucija. Stoga je posvema razumljivo što se u hr-

vatskoj javnosti (ali, ne samo hrvatskoj, vrijedi to i za ostale republike bivše države) često može čuti da komunisti (njihova djeca) i dalje vladaju. Mislimo da se s tim osjećajem ipak malo pretjeruje. Ima mnogo sličnosti ali, ipak, nije baš sve isto! Doduše, mogli bismo se složiti s onom objeekcijom da Hrvatska pripada krugu onih zemlja koje projektiraju sliku iracionalnih, tvrdoglavih i sporo reformirajućih društva, koja se nikako ne uspijevaju osloboditi nekih starih navika, a jedna od tih loših navika je da, u pravilu, biraju autoritarne vođe.⁵⁴ Nikako da se jednom zauvijek oslobodimo svih tih silnih "očeva nacije", onih koji upravljaju "čvrstom rukom", koji "bukom i bijesom" kompenziraju svoju posvemašnju političku i inu insuficijentnost, koji su kod kuće sve komentiraju, ništa im nije po volji, svima prijete, sve vrijeđaju, ali kada nešto o svemu tome treba reći u Washingtonu, Bruxellesu, Berlinu, onda uredno šute, sa svime se slažu, nemaju nikakvih kritičkih objeekcija, sve prijedloge mirno prihvaćaju. Podsjećaju nas na one pijance koji su kod kuće silnici, koji sustavno maltretiraju svoju obitelj, ženu, djecu, susjede, a kada odu u prvu kavanu i počnu praviti nered, galamiti, onda ih konobarica bez ikakvih problema izbaci na ulicu.

Možda bismo u toj "lošoj" navici trebali vidjeti naslijeđe nedavne historije i to onaj njen osvetnički aspekt. Historija se umije, s vremena na vrijeme, narugati nama, pa tako ono što nam se u jednom trenutku učinilo konačnim trijumfom naših nada, naših želja, ubrzo se pokazalo kao čista fatamorgana. Obična iluzija! Mjehur od sapunice! I mi smo, baš kao i Alice u zemlji čudesa imali dojam da trčimo jako brzo a, zapravo, smo stajali na mjestu. Dogodilo nam se upravo ono što je profetski nagovijestio S. Žižek kada je u jednom intervju ustvrdio da bi nakon rušenja Miloševića (ovo mjesto moguće je supstituirati bilo kojim drugim političarem – op. Z.K.) mogla nastupiti 'rusifikacija' Srbije (i ovdje umjesto Srbije možemo staviti i ime neke druge države). Pod time mislim da bi na vlast mogao doći režim koji prema vani izgleda moderno i zapadnjački (upravo se na taj način doživljavao period vladavine Z. Đinđića u Srbiji, odnosno I. Sanadera u Hrvatskoj – op. Z.K.), ali iznutra i dalje pljačka zemlju i ucjenjuje Zapad na isti način kao što je to činio Jeljcin: ako nas ne podržite, ovdje će se sve urušiti. Takav režim uopće se ne bi morao pretvarati da ima neku viziju, nego bi mogao preživljavati tako da planski jača nihilizam kod ljudi (što se preko medija sustavno i radilo i radi još i danas, pa tako u hrvatskom društvu ništa ne valja, mnoge su institucije nepotrebne,⁵⁵

sudstvo je korumpirano, školstvo i zdravstvo su pred kolapsom, turistička sezona je propala... – op. Z.K.).⁵⁶

Ili je, možda, ipak na djelu ono što Ivan Silber definira kao "historijski dug" koji je stigao na naplatu na kraju puta sistema nametnutog nad nerazvijenom ekonomskom bazom. Prateći teoriju modernizacije, po kojoj manje razvijene zemlje prolaze kroz faze razvoja već viđene u razvijenim kapitalističkim društvima, bivše zemlje Istočnog bloka ne samo da su primorane da na tranzicionom putu prolaze kroz unaprijed propisane i bolne reforme, na koje ne samo što nisu spremne, već elite koje ih vode ne posjeduju elementarnu svijest da su sve te reforme nužne, da je za normalno funkcioniranje države nužno postojanje trodiobe vlasti; isto tako, da je neovisnost institucija u njihovom djelovanju nužan preduvjet normalnih odnosa u društvu, kao i da je demokracija nezamisliva bez slobodnih medija, bez postojanja kritičkih intelektualaca... No, poslije svega, čini nam se da je jedino pravo pitanje postoji li u tim našim (hrvatskim) silnim (i slavnim) tradicijama i jedna epizoda koju bi se moglo atribuirati "demokratskom"? Mi možemo do mile volje mijenjati naše politike sjećanja, retuširati pojedine epizode, romantizirati našu prošlost do neukusa, ali bez odgovora na ovo ključno pitanje: postoji li nešto uistinu čvrsto, postojano, normalno u tim našim tradicijama, nešto na čemu bismo mogli graditi novi identitet, sav je naš trud uzaludan. Još jednom smo se uvjerali da od prošlosti nije moguće samo tako pobjeći, nije moguće ignorirati sve one tradicije koje su se formirale u nekim ranijim društvenim relacijama, u socijalizmu, u monarhiji, i jednoj, i drugoj... Doduše, bilo je i onih koji su na vrijeme upozorili da ta revolucija iz 1989. godine, pad Berlinskog zida, završetak Hladnog rata nije nikakav trenutak trijumfa, pobjede liberalne demokracije, već da poslije tih događaja dolazi vrijeme kriza i trauma, koje vrlo lako mogu generirati "novi svjetski nered". Ako je suditi prema najnovijim zbivanjima, ratu u Ukrajini izazvanim ruskom agresijom, sukobima u Gazi, Libanonu..., onda je K. Jowitt ⁵⁷ itekako bio u pravu. I ako smo donekle riješili enigmu "I poslije Tita Tito", poslije svih ovih zbivanja, vojnih intervencija, agresija na susjedne, međunarodno priznate države, nameće nam se jedno novo pitanje – što svijet može očekivati poslije Putina? Potop ili trulež?!

Endnote:

- 1 O jezičnim paradoksima postoji pristojna literatura. Ovdje svakako moramo spomenuti primjere koje analizira poznati srpski lingvist Ranko Bugarski. A kako funkcioniraju ti jezični paradoksi ovaj lingvist demonstrirao je na rečenici koja je glasila: "Branioći Tenje oslobodili Dalj". Ovaj se lingvist pita kako je moguće da netko tko brani jedno mjesto osvoji drugo? I da se onda ta akcija još zove oslobođenjem? Isto tako, zanimljivi su i primjeri koje navodi francuski lingvist M. Pecheux, *Govor i ideologija, Marksizam u svetu*, br.11/1978. Isto tako, trebalo bi i konzultirati i analize S. Slapšak, skupljene u knjizi *Ogledi iz bezbrižnosti*, str.11-31, u kojima ova autorica istražuje jezik, žanrove, osnovne teme, represivno ponavljanje stereotipa, upotrebu metafora, "znanstvena" tumačenja historije, kao i način prezentacije "kulturnih modela"...
- 2 D. Ilić, *Rasanica*, pešćanik, 9. studeni 2024. A, dosjetka "I poslije Tita Tito"- upravo tako što i potvrđuje: sve je krenulo odozgo, od vrha Partije! I neke nove "partije", nastale u 90-im godinama, pokazat će se dobrim nastavljacima jezičnih praksi one bivše partije. Naime, i ti "novi lideri" nastojat će pomoću jezičnih bravura/inverzija "popravljanja" neugodnu stvarnost. I ako vam se čini da rečenice poput "u našem kraju nema više ljudoždera, jučer smo pojeli posljednjega" zvuče nemoguće, onda se varate, jer rečenica da se "i u tragedijama, u smrti većeg broja nedužnih ljudi, može ostvariti (politički) uspjeh", nije ništa drugo nego jedna od mogućih varijacija one prve, kanibalske rečenice. Mi smo bili uvjereni da poslije svake tragedije dolazi do katarze, do pročišćenja osjećaja, ali i više je nego očito da ovi novokomponirani sljednici "lika i djela" JBT Aristotelova razmišljanja o tragediji, o njenim učincima, nisu čitali!
- 3 Više, Z. Blažević, *Prevođenje povijesti. Teorijski obrati i suvremena historijska znanost, Srednja Europa*, Zagreb, 2014.
- 4 P. Levi, *Raspad Jugoslavije na filmu. Estetika i ideologija u jugoslovenskom i postjugoslovenskom filmu*, XX vek, Beograd, 2009. U našim ranijim tekstovima, *Nostalgija – kratka povijest zaborava*, Meandar, Zagreb, 2016., rekli smo da je JBT naslijedilo njegovo jedino (priznato) dijete/Sin – Jugoslavenska narodna armija. Ta "vječna" ljubav između Oca/JBT i Sina/JNA raspala se intervencijom Duha/generala V. Kadijevića, koji je u svojstvu ministra obrane SFRJ početkom prosinca 1990. godine dao intervju zagrebačkom tjedniku *Danas*, u kojem je posredstvom Duha Sin definitivno odrekao Oca! I tek poslije toga bilo je moguće da otpočne "krvavi pir", koji će u potpunosti obilježiti 90-te godine na cjelokupnom jugoslavenskom prostoru, od Triglava pa sve do Vardara!
- 5 No, poslije svih onih radikalnih političkih promjena s kraja 80-ih godina mnogi od komunista, preko noći, postat će veliki vjernici. Tu svoju naglu metamorfozu demonstrirat će tako što će uredno zauzeti prve klupe u crkvama. Doduše, treba reći da se neposredno poslije završetka Drugog svjetskog rata, između mnogih revolucionarnih pjesama, pjevalo i: "Mi u čudesa ne vjerujemo/mi vjerujemo u Marxa i Engelsa!" Očito da su komunisti uvijek vjerovali u neka "čudesa", pa im ideja o uskrснуću JBT nije predstavljao ideološki problem koji nije moguće riješiti. Pišući ovaj tekst slučajno smo pročitali post kolege i prijatelja N. Sesardića, koji je u knjizi sjećanja G. Nikoliša, *Korijen, stablo, pavetina* (1981., str.126), generala JNA, liječnika(sic!), "naletio" na pasus iz kojeg se može vidjeti da je Nikoliš za vrijeme studija medicine, ozbiljno mislio da se zakoni biologije ne odnose na Staljina: "Što smo mi bez Staljina i šta će biti od nas, ako bi on – umro? To ne smije nikako da se dogodi. Ja sam u to doba bio već prilično odmakao u studiju medicinskih nauka, raskrstio odavno s Bogom i stajao na čvrstom tlu fizičkih i biološkog zakona. Pa ipak ... STALJIN NE MOŽE UMRIJETI! Za sovjetsku medicinu, pošto je usvojila dijalektički materijalizam, ne postoje nerješivi problemi, pogotovo ako je u pitanju Staljinov život. Nisam siguran da sam u takvom bezumnom maštanju bio potpuni osamljenik".
- 6 Tako će i V. Brešan u filmu *Maršal* reciklirati ovaj motiv. To je film o događanjima na jednom dalmatinskom otoku na kojem se navodno ukazao duh pokojnog Maršala. No, to nije jedini hrvatski film u kojima mrtvi žive i poslije svoje smrti. Doduše, taj motiv u filmu D. Matanića, *Fine mrtve djevojke*, i filmu D. Šerbedžije, *Sedamdeset i dva dana*, puno je prizemniji. U ovim filmovima mrtve osobe

- (supruga i baba) moraju "živjeti" kako bi njihovi nasljednici, suprug, obitelj, primali njihove visoke, američke odnosno njemačke, mirovine.
- ⁷ Doduše, upravo bi ovo nošenje štafete kroz sve krajeve Jugoslavije moglo biti krunski dokaz gdje je, zapravo, prava, historijska granica između Slovenije i Hrvatske. Mišo Broz, jedan od sinova Josipa Broza Tita, tvrdi da je ta granica u socijalističkoj Jugoslaviji bila nešto zapadnije od sadašnje. Naime, bilo je pravilo da upravo na granici između dviju republika (stari tijek rijeke Dragonje) slovenski omladinci predaju štafetu hrvatskim omladincima.
- ⁸ A taj se zavjet, s vremena na vrijeme, potvrđivao u pjesmama poput "Računajte na nas", "Druže Tito mi ti se kunemo...", koje su bile obvezni dio svakog od tih (monarhističkih) rituala.
- ⁹ I svaki puta kada na you-tube pogledamo snimke tog dočeka osjetimo blagu nelagodu, jer nam nije bilo jasno tko je jednu takvu morbidnu predstavu uopće mogao osmisliti, odnosno tko je imao takvu moć da je bio u stanju mase uvjeriti kako je najnormalnija stvar na svijetu da oni i svoja tijela, i svoje duše, i sve svoje nade i projekcije dobrovoljno izruče tvoj sveprisutnoj i nevidljivoj moći, koja će ih onda slobodno oblikovati i usmjeravati. A, kakav je tek morao biti um čovjeka u pristojnim godinama, koji je u svemu tome dobrovoljno sudjelovao i, pri tome, nije krio svoje iskreno oduševljenje sadržajem te predstave upriličene njemu u čast. I to njegovo oduševljenje nepogrešivo su prepoznali njegovi najbliži suradnici, pa su odlučili da takve morbidne predstave postanu obvezujući kanon koji će se ubuduće morati ponavljati i kod kuće, u Jugoslaviji! Poslije povratka iz Sjeverne Koreje, takvi neukusni dočeci postali su dio službenog protokola doživotnog Predsjednika SFRJ. To je bila sveta obveza domaćina! Nevjerojatno je kako diktator nije prepoznao udvorničko ponašanje svojih suradnika, njihovo degutantno licemjerje. Ili je, možda, i prepoznao, ali nije želio odustati od sudjelovanja u užitku koji pruža taj osjećaj neograničene moći. U 90-im godinama neki od tih suradnika-ulizica usudili su se objaviti svoja sjećanja na ta vremena "ponosa i slave". Naravno, u tim zapisima oni su, u pravilu, za sve ono loše okrivili JBT! Tipični postupak "malih i beznačajnih ljudi", koji postaju hrabri tek onda kada opasnost prođe, kada Vođa umre!
- ¹⁰ Više o tome, kod F. Neumann, *Behemot: The Structure and Practice of National Socialism 1933-1945*. Autor u ovoj knjizi konstatira da Treći Reich ne iskazuje konkretnu ideologiju, a niti posjeduje koherentnu strukturu vladavine. "Poput Behemota u židovskoj eshatologiji i Hobbesovim spisima o kaosu i anarhiji političkog bezakonja, radi se o čudovištu koji simbolizira bespravlje i nestanak temeljnih civilizacijskih odredbi na kojima počivaju ljudska društva. Pritom su odlučna četiri preklapajuća, ali i odvojena središta moći: (1) nacistička stranka (komunistička partija – op. Z.K.); (2) državna birokracija; (3) vojska (JNA – op. Z.K.); (4) komandna ekonomija državnoga monopolnoga kapitalizma (u yu-slučaju to je planska ekonomija – op. Z.K.)." (Ž.Paić, 2014:64). Nije nam namjera odnositi socijalističkoj Jugoslaviji/Hrvatskoj dovoditi u vezu s nacističkim režimom u Njemačkoj, ali izvjesne sličnosti u tehnologiji vladanja jednostavno se nameću, od kulta vođe, pa sve do nekontrolirane moći partije, birokracije i vojske.
- ¹¹ Niti jedan od vodećih yu-komunista nije bio u stanju početkom 80-ih godina osigurati neku masovnu potporu vladajućoj politici, nitko od njih nije bio u stanju organizirati mase. Naime, masovnost je temelj svakog totalitarizma, svake autoritativne vlasti. Stvari će se dramatično početi mijenjati ulaskom S. Miloševića na jugoslavensku/srpsku političku scenu krajem 80-ih godina. I poslije tog njegovog ulaska u dotadašnji inertni jugoslavenski politički život ništa više neće biti isto kao prije. Svi su se procesi u yu-društvu toliko ubrzali da ih je bilo vrlo teško pratiti.
- ¹² Admiral Branko Mamula, ex-ministar obrane u jednoj od jugoslavenskih vlada, ex-načelnik Generalštaba, među prvim je shvatio ovu tužnu i deprimirajuću činjenicu. U svojoj knjizi *Slučaj Jugoslavije* na mnogim mjestima ukazuje na posvemašnju političku insuficijentnost članova Predsjedništva SFRJ! I ne samo njih! Doduše, možemo se složiti i s onim mišljenjima, koja bez obzira što je Komunistička partija tijekom političke i ekonomske krize osamdesetih izgubila veliki dio svog nekadašnjeg ugleda da je ona i dalje, sve do početka raspada Jugoslavije, još uvijek bila referentna točka i legitimna vodeća politička snaga u očima mnogih. Društvene mobilizacije u svim republikama krajem osamdesetih

kao osnovni zahtjev imale su reforme i smjenu nepopularnih funkcionera, ali ne i suštinsku promjenu političkog sistema. Slično raspoloženje vladalo je i u drugim socijalističkim zemljama. Tako će i Susan Woodward konstatirati da zahtjevi za višestranačke izbore nisu stizali kroz masovni pritisak odozdo, već od strane političara u potrazi za više regionalnih ovlasti i nacionalistički orijentirane inteligencije koja je tražila veći utjecaj na političko odlučivanje. Rezultati prvih višestranačkih izbora, održanih 1990. godine u svim republikama, na kojima su bivše vladajuće partije pobijedile (Srbija, Crna Gora, Makedonija – op. Z.K.), ili ostale jaka opozicija (Hrvatska, Slovenija – op. Z.K.) s istim ili promijenjenim imenima (u nekim našim ranijim tekstovima primijetili smo kako je sama promjena imena partije prošla bez nekih ozbiljnijih primjedbi: nikome nije bilo problematično što su komunisti preko noći postali socijaldemokrati, socijalisti, pa čak ni europskim socijaldemokratima ta promjena imena partije nije bila suspektna. Nakon izvjesnog vremena novokomponirani hrvatski socijaldemokrati postali su punopravni članovi europske asocijacije socijaldemokrata, socijalista... op. Z.K.), čini se da potvrđuju ovu tvrdnju (Hudson, 2003: 78-83).

- ¹³ N. Dimitrijević, *Reči i smrt: nacionalistička konstrukcija stvarnosti*, <https://pescanik.net/reci-i-smrt/>, 29. srpnja 2009.
- ¹⁴ Ti izbori u proljeće 1990. godine u SR Hrvatskoj bili su i višestranački, i demokratski, ali to još uvijek ne znači da su bili i slobodni, jer je izborni proces, od odluke da se uopće raspišu izbori, preko donošenja izbornog zakona/većinski princip za koji su vjerovali da im ide u prilog, pa do svih drugih izbornih radnji (nejednaki pristup medijima, drastičan nesrazmjer u financiranju kampanje, zlouporaba državnih resursa...), bio pod apsolutnom kontrolom Partije. Ništa se nije prepuštalo slučaju! I upravo su zbog svega toga rezultati izbora, uvjerljiva pobjeda HDZ, predstavljali "mali šok" za Partiju. Ali i za srpsku zajednicu u Hrvatskoj, koja je tu pobjedu, pod utjecajem, srpskih medija i politike doživjela kao neofašizaciju hrvatskog društva. U toj iskrivljenoj percepciji (i interpretaciji) ozbiljnih političkih procesa marno su sudjelovali i pojedini hrvatski publicisti, novinari, povjesničari, pa će tako S. Goldstein napisati knjigu *1941- godina koja se vraća*, u kojoj se želi reći da nema neke prevelike razlike između Pavelića i Tuđmana, ustaškog režima i nove hrvatske vlasti!
- ¹⁵ Ovdje u prvome redu mislimo na zakone koje je donijela vlada Ante Markovića i koji su bitno odredili tranzicijske procese u svim jugoslavenskim republikama, koji su nedvojbeno pokazali da se, na ovim prostorima, (gotovo) ništa nije promijenilo. I. Vejvoda smatra da "ne samo što nije bilo same vlasti, već nije bilo značajnije, pa čak ni najmanje, promene u karakteru političke moći koja ostaje snažno autoritarna". Još jednom su komunisti dokazali svoju nenadmašnu sposobnost inventivnosti/imaginativnosti, koja im je omogućila da se na jedan kreativan način prilagode svim onim kritičnim situacijama s kojima su se, u pojedinim historijskim situacijama, suočavali, od raskida sa Staljinom, pa sve do višestranačkih izbora 1990. godine kada su shvatili da je 'privatno vlasništvo' rješenje svih, prije svega, njihovih problema. Preko noći su shvatili da je jedino rješenje svih njihovih problema da oni budu ti koji će kontrolirati procese transformacije 'društvenog vlasništva' u privatno. Moramo priznati da su se 'komunisti', i hrvatski, i ruski, i poljski..., koji su sve vrijeme zagovarali egalitarizam, protivili svakoj ideji privatnoga vlasništva, ali su tu transformaciju društvenog u privatno vlasništvo majstorski odradili.
- ¹⁶ G. Musić, "Suprotstavljene interpretacije tranzicije: Balkan i Srednja Evropa", u Zborniku: *Izgradnja u tranziciji. Kritička analiza procesa društvene transformacije*, ur. A. Veselinović, P. Atanacković, Ž. Klarić, Rosa Luxemburg Stiftung, Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, Beograd, 2011., str. 93. A koliko su građani Češke uistinu bili zahvalni V. Havelu najbolje potvrđuje činjenica da su između njega i V. Klause, izabrali Klause. Tim izborom građani Češke jasno su demonstrirali da nemaju povjerenja u bivše disidente i smatraju da će njima biti bolje ako pravu moć odlučivanja prepuste novom sloju profesionalnih političara, menadžera i tehokrata (Von Beyme, 1996, 35-41). Nešto slično dogodilo se i u Hrvatskoj na predsjedničkim izborima 1997. godine, kada su građani između F. Tuđmana/Z. Tomca i V. Gotovca, izabrali Tuđmana. Ovaj izbor između generala i pjesnika još bismo nekako i mogli racionalizirati, kontekst vremena, general koji je pobjedio u ratu, obnovitelj hrvatske

državnosti, pa je možda i razumljivo što su građani njemu, a ne pjesniku, hrvatskom Havelu, dali povjerenje. Ali, činjenicu da je Tomac, jedan klasični partijski aparatčik dobio veću potporu na tim predsjedničkim izborima od jednog disidenta, vrhunskog intelektualca, pjesnika koji je zbog svojih političkih stavova šest godina robijao u komunističkim zatvorima i više nego jasno je pokazalo što o liberalno-demokratskim vrijednostima, zapravo, misle građani Hrvatske. Očito da oni te vrijednosti nisu doživljavali kao nešto što bi trebalo svakodnevno prakticirati. One su njima bile čista fikcija.

- ¹⁷ Partija je bila sklona prakticirati prešutne sporazume s intelektualcima, radnicima, a koji bi se mogli svesti na slijedeću formulu: "Mi, partija-država, dozvoljavamo vama, intelektualcima (radnicima – op. Z.K.), da nesmetano delujete unutar granica koje ćemo vam mi propisati, pod sledećim uslovima: a) da ne pokušate da proširite prostor privilegija preko granica koje smo označili; b) da ne dovodite u pitanje legitimitet režima", N. Dimitrijević. (No, krajem 80-ih godina stvari će se dramatično promijeniti, postojeći ugovor će se redefinirati, jer su (srpski) komunisti odlučili nacionalistima dodijeliti zadatak kreiranja novog simboličkog univerzuma za potrebe režima, i u tu svrhu su im na raspolaganje stavljeni komunikacijski kanali političke moći), što će ubrzati ulazak na političku scenu i većeg broja ne-komunista. Slična formula/ugovor "o nenapadanju" postojao je i između partije i yu-radničke klase. O tome više u tekstovima J. Županova. Takvi sporazumi nisu postojali jedino između partije i seljaka. Seljaci su uvijek komunistima predstavljali arhe-neprijatelje. O tome više u knjizi T. Snyder, *Krvava prostranstva. Europa između Hitlera i Staljina*, Fraktura, Zagreb, 2018., u kojoj ovaj američki povjesničar jasno i argumentirano demonstrira da su upravo seljaci u najvećem broju bili žrtve masovnih ubijanja u komunističkom Sovjetskom savezu, ali i u nacističkoj Njemačkoj!

- ¹⁸ Treba samo čitati poljske pisce i gledati poljske filmove u kojima se opisuje vrijeme vojne diktature u Poljskoj. Režim je sustavno i planski radio na promoviranju beznađa u poljskom društvu. Nekako u to vrijeme i Jugoslavija se suočava sa sličnim problemom – drogama, prostitucijom, depresijama... Uvijek se zaboravlja da su upravo komunisti zdušno radili na promociju yu-rocka, i nisu ništa imali protiv da yu-mladost živi sukladno stihu: "zamisli život u ritmu muzike za ples", a da njima ne samo prepuste vođenje države i da ih o načinu kako vode državu ništa ne pitaju!

- ¹⁹ A definitivno otkrivanje svih slabosti, sve količine nemoći i bijede ondašnje politike i njenih elita dogodilo se onoga momenta kada su, u strahu od uličnih nemira, odlučili da na javnoj televiziji prenose svoje sjednice. Poslije tog čina sve je bilo jasno. Više se nije moglo prikrivati da između pojedinih republičkih parija, postoje duboka neslaganja gotovo oko svih ključnih tema jugoslavenskog društva. Ti prijenosi predstavljali su anticipaciju onog što će se dogoditi u siječnju 1990. na XIV Kongresu partije! Taj Kongres bio je uvod u krvavu disoluciju Jugoslavije. Poslije tog Kongresa sve su maske pale i sve je bilo dopušteno. Pa, i vojna agresija na "neposlušne" republike, nacije... I kada je u jednom od tih javnih sjednica S. Šušar zaprijetio da će slijedeći put pred jugoslavenskom javnošću reći: bobu bob, a popu pop, morala je intervenirati JNA, taj kerber yu-revolucije. Armija jednostavno tako što nije smjela dopustiti, pa je izvršila "tihi i nevidljivi vojni puč". (O kojem se još uvijek ne zna gotovo ništa. A, ni S. Šušar, nažalost, nije ostavio nikakav pisani trag o tom događaju, koji je jasno nagovijestio kako će se armija i ubuduće ponašati). Ono što se još krajem 80-ih moglo prikrivati posvema će se dogoditi u 90-im godinama kada će Armija odlučiti preuzeti stvar u svoje (krvave) ruke i kada će, kao prava okupacijska vojska, izaći iz vojarni, i u nekoliko mjeseci, razoriti Jugoslaviju, državu koju su navodno željeli obraniti i sačuvati od "zlih" nacionalista. Krug se zatvorio: povijest te armije je povijest zločina! Kao što su 1945., na kraju rata, masovno ubijali uglavnom nevine civile, žene i djecu, tako su i završili – masovnim zločinima. Jer, da se Armija nije umiješala u politički spor između pojedinih republika ti sporovi riješili bi se političkim dogovorom. I prava je povijesna nepravda što na sudu u Haagu nisu završili V. Kadijević, B. Adžić, S. Brovet, A. Jurjević... Oni su prekršili sve moguće konvencije o ratu. Oni su okrvavili ruke. Oni su školovani zločinci koji za svoje zločine nisu adekvatno kažnjeni. Više o tome, A. Čolak, *Agonija Jugoslavije*, Laguna, Beograd, 2017.

- ²⁰ Jedna od najpoznatijih svakako je ona: "Slobodane, sad se narod pita/ko će da zameni Tita" (bez naslova, preuzeto iz knjige Ivana Čolovića, *Bordel ratnika. Folklor, Politika i Rat*, Beograd, 2000., str.30).

- ²¹ Od sredine 80-ih godina počele su se objavljivati knjige o opskurnim likovima, međunarodnim ubojicama, kao što je to bio M. Golubić, član srpske "Crne ruke", prijatelj pukovnika Dimitrijevića-Apisa (organizatora atentata u Sarajevu na nadvojvodu Ferninanda), koji je u 20-im i 30-im godinama bio egzekutor sovjetskih tajnih službi, koji je navodno prijateljevao i sa Staljinom, barem redoviti gost u njegovom domu. Nekako u to vrijeme srpske tajne službe pronašle su ambicioznog i amoralnog novinara M. Marića, omogućile mu uvid u svakojake dokumente, koji su, u najvećoj mjeri, bili upitni, proizvod naknadnih intervencija i ovaj je na temelju tih "dotjeranih" dokumenata napisao knjigu o "djeci komunizma". Riječ je o knjizi u kojoj M. Marić vješto konstruira priče koje bi trebale rehabilitirati srpske komuniste, prije svih, A. Rankovića i S. Penezića-Krcuna, a ocrniti JBT!? Od svega što je u toj knjizi napisano najbolji je njen naslov, koji uvelike anticipira buduća političko-ekonomske procese na ovim prostorima. Isto tako, netko je u srpskoj partiji odlučio da su 80-te godine pravo vrijeme da se objavi i drugo izdanje knjige V. Novaka, *Magnum crimen!* Riječ je o najobičnijem antikataličkom i antihrvatskom pamfletu koji je trebao opravdati buduće političko-vojne aktivnosti srpskih komunista i nacionalista.
- ²² Marija Todorova je među prvima primijetila kako nagla popularnost slike Srednje Evrope nije isključivo rezultat tranzicionih performansi date regije već i mogućnosti da se ta regija diferencira u odnosu na Balkan kao njegovo drugo ja. Imamo dojam da je ovaj stav Todorove rezultat "blage intelektualne ljubomore" jedne emancipirane Bugarke/Balkanke prema samoj ideji "srednje Evrope", koju je u to vrijeme vrlo jasno artikulirao M. Kundera u svom slavnom eseju "Tragedija Srednje Evrope".
- ²³ Živojin Pavlović, istaknuti srpski komunist, ubijen je od svojih partijskih drugova krajem 1941. godine u Užicama. Povod za likvidaciju bila je, između ostaloga, i njegova knjiga *Bilans sovjetskog termidora: Prikaz i otkrića o delatnosti i organizaciji Staljinskog terora*, Beograd, 1940., u kojoj je autor kritizirao Staljina zbog partijskih čistki: "Mi smo se rugali zemljama koje su spaljivale marksističku, jevrejsku i demokratsku literaturu, dok danas nema ni u jednoj ruskoj biblioteci dela Trockog, Buharina, Zinovjejeva, Bezimenskog, Pasternaka (...). Cilj je ove brošure da prikaže pravo stanje u Sovjetskoj Uniji, da prikaže i razgoliti ovaj režim krvi i niskih kleveta koje je zaveo Staljin u zemlji s njegovom policijom. Budući da su masovna streljanja zauzela takve razmere, da se više ne može čutati, potrebno je dići glas protesta i učiniti sve da se još preostale žrtve staljinskog termidora spasu iz Sovjetske Unije". Budući da je ova knjiga izašla u "nezgodno" vrijeme, Kraljevina Jugoslavija uspostavila je diplomatske odnose sa SSSR-om, i kao znak "dobre volje" prema novim prijateljima, jugoslavenske vlasti odlučile su ovu knjigu zabraniti i uništiti. Srećom autor je uspio sačuvati nekoliko primjeraka tako što ih je, prije uništenja, uspio poslati nekim svojim prijateljima, poznanicima na čitanje i čuvanje. Trebalo je proći punih 60 godina, trebao je pasti režim S. Miloševića, pa da se tiska drugo izdanje ove dragocjene knjige, koja svjedoči o pravom karakteru boljševizma, staljinizma... Isto tako, sačuvani su dokumenti iz kojih je vidljivo da je 1939. godine JBT osobno isključio Pavlovića iz Partije. U mnogim slučajevima poslije isključenja slijedila je i fizička likvidacija. I upravo se tako što i dogodilo u noći između 26. i 27. studenoga 1941. samo nekoliko sati prije nego što će partizani pred ofanzivom njemačke vojske napustiti Užice. Navodno je egzekutor bio Slobodan Penezić-Krcun! A dok je bio zatočen u zatvoru su ga tukli, između ostalih, i Vladimir Dedijer i Petar Stambolić...
- ²⁴ Tema "golog otoka" postala je jedna od top tema, prije svega, srpske književnosti i publicistike. Ono o čemu se prije toga samo šapotalo sada postaje javnom temom o kojoj se pišu romani, snimaju dokumentarni filmovi (jedan od tih filmova snimit će i poznati književnik D. Kiš), bivšim robijašima dana je mogućnost da o tome govore u javnosti. A javnost postaje sve radoznalija, pa se u srpskim medijima, posebice u tjednicima *Nin* i *Duga*..., propituje tko je pronašao taj lokalitet, pa se tako, između ostalih, spominju imena M. Krleže i hrvatskog kipara A. Augustinčića. Naravno, sva ta pisanja ne prelazi razinu jeftinog trača. Naravno, svi ti "tračevi" uopće nisu bili naivni i bili su, prije svega, u funkciji detronizacije JBT i rehabilitaciji svih onih poraženih politika, kako onih četničkih, tako i onih proruskih, staljinističkih, unitarističkih... U Srbiji se oživljavaju duhovi mrtvih srpskih (!) komunista, prije svih, Rankovića i Krcuna, od kojih je Ranković eliminiran iz političkog života, a Krcun koji je

stradao u prometnoj nesreći, navodno je bio ubijen po nalogu samoga JBT. U Srbiji se pričalo da kada su Tita obavijestili da je Krcun poginuo u prometnoj nesreći kako je Tito rekao: "Što, zar je već 3 sata"! Hrvatsko-jugoslavenski političar S. Šušar uopće nije bio naivan i njemu je od prve bilo jasno kuda sve te aktivnosti vode, te nove, nekritičke mitizacije pojedinih likova, događaja... Pojava *Bijele knjige* predstavlja (neuspio) pokušaj da se ta nacionalistička euforija smiri. I, doista, oni koji su radili na toj knjizi/dokumentu sačinili su impresivan "katalog/herbarij zla". Zanimljivo je da se u toj njegovoj knjizi od hrvatskih pisaca spominje samo S. Čuić i njegov roman *Orden* u kojem je, ovaj pisac pokušao promovirati ideju "dobrog Hrvata" u tim povijesno-mutnim vremenima?! O "dobrom Hrvatu" vs "dobrom Nijemcu" vidjeti naš tekst u ovoj knjizi "Kako je početak bio zapravo samo nastavak..."

- ²⁵ Ovakav pristup ima za cilj opravdavanje nacionalne homogenizacije koja prethodi etničkoj konfrontaciji početkom 1990-ih. Nacionalna homogenizacija razumijeva se kao temelj ideološke platforme koja, negirajući internacionalističko nasljeđe socijalističke Jugoslavije, inzistira na stabilnom konsenzusu do koga se dolazi putem tzv. "nacionalnog pomirenja" - koje je neostvarivo bez političke rehabilitacije domaćih kvislinških snaga iz perioda Drugog svjetskog rata. "Nacionalno pomirenje" nemoguće je bez radikalne revizije prošlosti", pa će T. Kuljić zaključiti da su "selektivno sećanje i organizovani zaborav bili važni agensi građanskog rata u Jugoslaviji, dok je revizionistička istoriografija bila u službi pravljenja novih nacionalnih ciljeva". Todor Kuljić, "Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima", *Balkanski rašomon. Istorijsko i literarno viđenje raspada SFRJ*, Beograd, 2002., str. 7–8.

- ²⁶ Nekako u to vrijeme osječko sveučilište dodijelilo je, iz nama nepoznatih razloga, admiralu B. Mamuli titulu počasnog doktora. Bit će da taj detalj nije bio poznat novinarima *Mladine* i u ondašnjoj javnosti nije izazvao nikakve kontroverze. Očito se smatralo posvema normalnim da se generalima/admiralima, uz počasne doktorate, besplatno dodjeljuju vile na atraktivnim lokacijama. Danas tu sramnu činjenicu jedne hrvatske univerze, osim nas, nitko ne problematizira.

- ²⁷ O jednoj takvoj mogućnosti S. Milošević se javno očitovao u svome govoru u povodu 600-obljetnice boja na Kosovu, 28. lipnja 1989. godine na Gazimestanu. Tako je i šef srpskih komunista odlučio aktivno sudjelovati u stvaranju "kosovskog mita"!

- ²⁸ Ovdje u prvome redu mislimo na istraživanja njemačkog povjesničara A. Korba, *U sjeni svjetskog rata: masovno nasilje ustaša protiv Srba., Židova i Roma u Hrvatskoj 1941.-1945.* No, postoji još niz drugih autora koji nisu nekritički prihvaćali naraciju jugoslavenske režimske historiografije o Jasenovcu i pisali "dogovornu povijest", kao što su to Kuper, Fein, Hilberg, Mann, Midlarsky, Weitz, Sundhaussen, Levene, Moses, Brunetaue, Gellately, Clarny, Tomasevich, Biondich, Dulić...

- ²⁹ U studiji N. Dimitrijevića, *Reči i smrt: nacionalistička konstrukcija stvarnosti*, https://peskanik.net/reci_i_smrt/ 29. srpnja 2009., ovaj autor upravo ove "nezavisne intelektualce" smatra najvećim zlom koji se Srbiji dogodio u 80-im godinama prošloga stoljeća: "Čitalac će verovatno biti sklon da tvrdnje tipa "teror počinje u glavama", "reči ubijaju", itd., shvati kao jake metafore, ili u najboljem slučaju kao impresionističke kovanice koje upućuju na ujedinjujuću i mobilizatorsku ulogu ideologije u procesima koji su prethodili ratu – visok stepen ideološke unifikacije je uvek neophodan da bi se odluka o ulasku u rat prikazala kao opravdana, te da bi se "naš" identitet suprotstavio predstavi o "drugima" na osi prijatelj-neprijatelj. Ali teza koju sam izneo upućuje u drugom smeru. Nije reč jednostavno o tome da je jugoslovenskim ratovima prethodila zloupotreba reči u obliku kreiranja ekstremističkih ideologija, koje bi bile potom korišćene da isprovociraju i opravdaju destrukciju. Želim da pokažem da je samo određena vrsta ideja bila u stanju da razori Jugoslaviju, odnosno da ideologiju mržnje u jugoslovenskom slučaju ne treba čitati kao opravdanje prakse rata, već pre kao tvorenje ove prakse – nadam se da će čitaocu, kad dođe do kraja ovog poglavlja, ovakva tvrdnja izgledati manje maglovita nego što je sada. Drugo, centralnu ulogu u procesu "ubijanja i razaranja rečima" nisu odigrali iz – tradicije Moderne određivi – "ideološki aparati države" već "nezavisni intelektualci".

- ³⁰ Jer, prema mišljenju, D. Čosića, oca nacije, Srbi sve što uz velike demografske gubitke osvoje u ratu, izgube u miru... Sve one koje su Srbi, u tim ratovima, "oslobodili" (Hrvate, Slovence, Bošnjake...) nikada nisu pokazali elementarnu zahvalnost zbog tog velikodušnog čina, već su se, najčešće, okrenuli

protiv svojih "osloboditelja"!

- ³¹ Popuštanjem ideološke kontrole ili pak na inicijativu samog režima u pojedinim zemljama dolazi do postupne rehabilitacije određenih ideja, tumačenja, pa i samih pojedinaca usko vezanih uz nacionalističke (djelomično čak i fašističke) ideje i pokrete uz istovremeno zadržavanje socijalističkog referentnog okvira. Najpoznatiji primjer takve hibridne prakse predstavlja Ceausescuova Rumunjska. Politika podsjećanja u Poljskoj također u drugoj polovici sedamdesetih pomalo počinje pridavati veću pažnju predkomunističkoj prošlosti, uključujući i poljsku državu između dva svjetska rata (Haslinger, 2007.). Proslava sedamdesetgodišnjice uspostave poljske države, kao i 140. godišnjice mađarske revolucije 1988. godine u Varšavi, odnosno Budimpešti bili su već jasni pokazatelji promjena kursa (Dalos, 2009.).
- ³² Te naše stavove o važnosti reinencije tradicije pokušali smo detaljnije elaborirati u našim prethodnim knjigama, Jugoslavenska ideja u kontekstu postkolonijalnih studija, *Nostalgija – kratka povijest zaborava, Kultura i trauma. Pismo bugarskom prijatelju...*, pa i u ovom tekstu, prije svega, u studiji *Kako je početak zapravo bio samo nastavak...*!
- ³³ O tome više vidjeti kod D. Jovića, *Jugoslavija država koja je odumrla*, Prometej, Zagreb, 2003. U nekim od naših prethodnih knjiga kritički smo analizirali neke od "unitarističkih teza" ovog politologa, koji na sve načine želi opravdati ponašanje srpskih komunista i njihovo sustavno i agresivno osporavanje Ustava. Nemamo iluzije o demokratskom potencijalu jednog E. Kardelja, ili V. Bakarića, ali nekritički braniti stavove A. Rankovića uistinu predstavlja rijetko viđenu intelektualnu hrabrost kojoj je ime politička glupost. Stoga smo puno bliži N. Dimitrijeviću koji smatra da je Ustavom iz 1974. godine potvrđena kohabitacija "socijalističkog i nacionalističkog principa", koji je podjednako odgovarao i slovenskim, i hrvatskim, ali i srpskim komunistima.
- ³⁴ Na tezi o uskraćenosti srpske nacije i nastao je Memorandum SANU. Srpska povjesničarka O. Milosavljević smatra da je legitimacija za radikalniji istup u političku arenu formulirana kao potreba da se "istaknu najaktuelniji društveni, ekonomski, socijalni naučni i kulturni problemi". Naravno, srpski komunisti nemaju ništa protiv tog Memoranduma. Doduše, isprva će ga javno kritizirati, ali sve će vrijeme tajno ohrabrivati njegove autore da istraju u svojim političko-nacionalističkim aktivnostima, fantazmama. Vidjeti, I. Dičev, "Eros identiteta", u Zborniku: *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, (ur.) Dušan I. Bjelić & Obrad Savić, Beogradski krug, Beograd, 2003., str. 269-285.
- ³⁵ U Memorandumu je, zapravo, definiran lajtmotiv istraživanja i poželjan cilj: "žrtva se mora osloboditi ropstva i ugnjetavanja, kako bi nesmetano definisala svoj identitet, odnosno nacionalnu duhovnost slobodnu od "drugih".
- ³⁶ "Stoga je – protivno ideološkom samorazumevanju režima kao "internacionalističkog" – komunistički mit o budućnosti kao harmoničnom i jedino mogućem stanju, blizak nacionalističkom mitu o prošlosti kao prirodnom stanju. Obe ideologije dodeljuju empirijskih nepostojećim grupama titulu nosivih subjekata zajednice", N. Dimitrijević.
- ³⁷ Ovdje, u prvome redu, mislimo na venetsku teoriju o podrijetlu Slovenaca, kojom se osporava slovensko naseljavanje istočnih Alpi u 6. stoljeću te se tvrdi da su Protoslovenci/Veneti naseljavali ta područja od davnine. Glavni zagovornici te autohtonističke teorije o podrijetlu bili su M. Bor, J. Šavli i I. Tomažič.
- ³⁸ Kada je u pitanju Srbija, onda imamo nekoliko takvih idealizujućih projekcija: prvo, to je period pre II svjetskog rata ("građanski Beograd", koga u svojim književnim radovima posebno "retušira" Svetlana Velmar-Janković), drugo, period Kraljevine Srbije s kraja XIX i početka XX veka, kao i srednjovekovna Srbija, posebno period Dušanovog carstva (s feudalno-klerikalnim sistemom vlasti). "Treba primetiti da sličnog mitologiziranja nema u vezi sa socijalističkim periodom (on se skoro nigde ne pominje kao idealan društveni model i prema njemu uglavnom postoji širok društveni odijum), ali ima jugonostalgije koja je dominantno sentimentalna (dakle, ne predstavlja setu za samim sistemom, nego za (pop)kulturnim područjem Jugoslavije – od muzike, preko turizma, do sitnih fetiša, kakve su npr. Kraš bajadere – iz perspektive rasepkanih i skućenih, klaustrofobičnih nacija-država), dok ni-

jedna relevantna politička opcija ne bi zagovarala restauraciju navedene ere, pre svega zbog jednopartijskog sistema, koji se vidi kao ključni opozit "demokratiji", koja se u popularnom ključu zamišlja isključivo kao višestranačka i parlamentarna. Nasuprot tome, sve navedene mitologije odnose se na monarhistički ustrojenu srpsku državu u kojoj religija igra znatnu ili presudnu ulogu, bez obzira da li uključuju ili ne jugoslovensku perspektivu, koja je uvek sekundarna. Najreakcionarnija je svakako ona posljednja, koja zadire najviše u prošlost i predstavlja "svetosavsku" feudalnu državu Srbiju kao ideal, i dalje insistirajući na njenim pozamašnim granicama. Ostatak "zlatnih doba", pak, preuzima kapitalizam kao ekonomski sistem (...), D. Maljković, "Mit o vladavini Zorana Đinđića kao "zlatnog doba" formiranja građanstva u Srbiji, u Zborniku: *Izgubljeno u tranziciji. Kriitička analiza procesa društvene transformacije*, ur. A. Veselinović, P. Atanacković, Ž. Klarić, Rosa Luxemburg Stiftung, Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, Beograd, 2011., str.309.

³⁹ N. Dimitrijević smatra da "upravo karakter i sistemsko mesto nacionalističke ideologije vode zaključku da su institucionalne promene u pravnom i političkom sistemu bile fasada jednog bitno nepromenjenog tipa vladavine: "novi" sistem zasnivao se na suštinski istim premisama koje su činile jezgro "socijalističke konstrukcije zbilje". Zato temeljnu razliku između socijalizma i nacionalizma ne treba tražiti u fasadnoj demokratiji iza koje se nacionalizam skrivao, već u njegovoj sposobnosti da proizvede ratnu tragediju".

⁴⁰ Bilo je posvema logično što je poslije pada Berlinskog zida promijenila dosadašnju perspektivu, pa je sukladno tome "prostor Srednje Evrope preko noći (...) oko sebe dobio auru evropejstva, dok je Balkan počeo da projektuje sliku antidemokratskog i antitržišnog prostora", G. Musić, "Suprotstavljene interpretacije tranzicije: Balkan i Srednja Evropa", u Zborniku: *Izgubljeno u tranziciji. Kriitička analiza procesa društvene transformacije*, ur. A. Veselinović, P. Atanacković, Ž. Klarić, Rosa Luxemburg Stiftung, Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, Beograd, 2011., str. 88.

⁴¹ Vidjeti, Mirjana Kasapović, *Zbogom post-jugoslavenstvu! Prilog demitologizaciji hrvatske politike i društva*, ŠK, Zagreb, 2024.

⁴² Navodno su glavnu riječ vodili samozatajni članovi splitske organizacije, D. Dmitrović i B. Malada, a asistirao im je C. Sardelić. Zanimljivo je da su upravo ti pojedinci poslije demokratskih promjena bili u potpunosti marginalizirani u "novoj" stranci. Očito da Račan nije podnosio instinske demokrate u svojoj blizini. Jednostavno i D. Dmitrović, i B. Malada, i C. Sardelić nestali su iz političkog života. Doduše, i A. Marković se volio hvaliti, u maniri Hitlera iz našega sokaka, kako je upravo on bio taj koji je svima nama "darovao" demokraciju, višestranačke izbore... Na osnivačkoj skupštini HSLS u svibnju 1990. godine V. Gotovac mu je jasno rekao što misli o tom njegovom velikodušnom činu!

⁴³ No, treba reći da od ideje da je takav "novi društveni ugovor" moguć nikada nisu u potpunosti odustali. Konačno, njihovi politički stavovi, njihovi prijedlozi/amandmani prilikom proglašenja hrvatske neovisnosti 25. lipnja 1991. godine to i potvrđuju. Oni nikada nisu odustali od mogućnosti formiranja neke "nove", Jugoslavije. A koliko su u takvim uvjerenjima bili dosljedni svjedoči i činjenica da su prilikom proglašenja neovisnosti napustili Sabornicu. U dvorani je ostao samo jedan zastupnik njihove stranke. Svi ostali, na čelu s Račanom, napustili su dvoranu!

⁴⁴ Kao što nismo uvjereni da su hrvatski komunisti vjerovali da je rješenje jugoslavenske krize stvaranje nacionalnih država, shvaćenih kao etnički homogenih teritorija, uz jedinstveno nacionalno tržište unutar svake od jugoslavenskih republika. Naime, to je bila formula koja se historijski potvrdila kao jamac modernizacije na Zapadu. I ne samo to, upravo bi se ovakvim rješenjem prekinule sve međurepubličke svade i odustalo bi se od neproductivnog prakticiranja planske ekonomije. Naime, njihovo parlamentarno djelovanje, njihovi prijedlozi rješenja jugoslavenske krize definitivno nas je uvjerilo da su i oni, bez obzira na promjenu, imena, mentalno ostali i Jugoslaveni i komunisti! Pa su tako 25. lipnja 1991. godine prilikom izglasavanje Deklaracije o neovisnosti Hrvatske napustili sabornicu. I ne samo da se za taj (vele)izdajnički čin nikada nisu ispričali građanima Hrvatske, već je i pristojan broj građana zaboravio taj sramni čin! Pobjeda na 3. siječanjskim izborima 2000. godine to i potvrđuje. Ne samo da su im građani oprostili sve one njihove ranije grijehe, već su im oprostili i ove nedavne,

svježe...Tko još osim dezorijentiranih desničara spominje i onu sramnu predaju oružja Teritorijalne obrane. Kako to da JNA nije uspjela "oteti" oružje TO SR Slovenije? A u Hrvatskoj je to učinila! I kada smo željeli otvoriti tu temu u hrvatskom Saboru, onda nam je jedan novinar poručio da smo zabili "posljednji čavao" u lijes koalicije formirane poslije 3. siječanjskih izbora. A, mi smo samo željeli otvoriti to pitanje kako bi, konačno, i hrvatska javnost saznala o čemu su sve to u proljeće 1991. godine razgovarali čelni ljudi JNA i hrvatske Partije. Jesu li, možda, čelni ljudi hrvatske Partije bili ucijenjeni? Ili im se, možda, jednostavno reklo da će biti fizički likvidirani? Ili su, možda, dragovoljno predali oružje TO SR Hrvatske? Mi o tome ne znamo apsolutno ništa, pa smo prisiljeni spekulirati o mogućim razlozima sramne predaje oružja, koje je poslije toga JNA upotrijebila u agresiji na Hrvatsku.

⁴⁵ I nije to bila jedina njegova prijeteca rečenica. Tako je na jednom političkom skupu, ničime izazvan, rekao da Srbi možda ne znaju raditi, ali da umiju ratovati! I nitko od hrvatskih komunista nije ozbiljno shvatio ni ovu njegovu "dosjetku"! Nema nikakve dvojbe da je retorika samo više ili manje vješto kamuflirana politika!

⁴⁶ A da su i hrvatski kulturnjaci bili fascinirani likom Čaruge, jednog običnog ubojice i pljačkaša, vidljivo je i u filmu R. Grlića, *Čaruga*, snimljenog upravo 1990. godine, kao i u kazališnoj predstavi Teatra u gostima, igranoj prema tekstu hrvatskog književnika I. Kušana. No, između poetike/politike R. Grlića i I. Kušana nije moguće staviti znak jednakosti. U tekstu I. Kušana "Čaruga" je samo povod da se progovori o nesretnim političkim okolnostima u monarhističkoj Jugoslaviji, gdje je hrvatski seljak najveća žrtva tih nedovoljno definiranih političkih odnosa. Njegova se poetika temelji na političkim premisama S. Radića. Tako što se za Grličev film ne može reći. Rajko je Grlič imao namjeru da svog anti-junaka, Čarugu pozicionira u post-oktobarski milje, kao da su Čaruga i njegovi kompanjoni jedna od derivacija tih revolucionarnih vremena. Jedan od likova u tom filmu svojim izgledom, bradicom, kapom, odjećom neodoljivo podsjeća na samoga Lenjina, pa bi vjerojatno Čaruga u toj interpretaciji trebao biti (promašeni) revolucionar, nesretni junak koji se u nekim mutnim, postrevolucionarnim vremenima nije baš najbolje snašao, koji ne svojom voljom završava kao obični drumski razbojnik. Moramo primijetiti kako hrvatski ljevičari imaju opsesivnu potrebu opravdati "negativne likove" i u njima vidjeti tek "nesretne revolucionare", koji se u nekim (ne)vremenima nisu snašli. No, i Staljin i Lenjin svoju političku karijeru započeli su pljačkom banke. Nekako u isto vrijeme i D. Šorak snimio je film *Mala pljačka vlaka*. I u tom filmu autor se ne trudi prikriti svoje ideološke stavove. I to je posvema legitimno, pa je onda i logično da u tom filmu najlošije prolaze bjelogardejci i predstavnici austro-ugarske administracije. Ovi potonji bili su toliko pedantni da su u toj bolesnoj pedantnosti na kraju sami sebe objesili. Doduše, moramo priznati da je redatelj ovom slikom "samovješanja" precizno definirao dekadentni karakter ove imperije pred njen definitivni slom.

⁴⁷ Trebalo bi samo malo pozornije čitati dnevničke zapise Ivana Šibla ili pogledati film A. Vrdoljaka *U gori raste zelen bor*, pa da nam stvarni karakter jugoslavenske revolucije bude puno jasniji i razumljiviji.

⁴⁸ Marija Obradović pitanje nasilja vezuje uz državni aparat i nudeći objašnjenje za specifičnosti regije u historijskom procesu kasnog formiranja nacija koji je apsorbirao različite forme tradicionalnog identiteta i religije. Balkan je za M. Obradović proizvod kapitalističke periferije i kao takve, "balkanske države ostaju zavisne od upotrebe fizičke prisile i negovanja šovinističke kulture za sopstveni opstanak.

⁴⁹ O tome piše N. Sesardić, "Žena koja je vikala "Fašizam", heretica.com.hr. Riječ je o tekstu u kojem autor vrlo argumentirano i s puno takta upozorava na čitav niz problematičnih političkih stavova Slavenke Drakulić, koje ona nekritički, ali konzistentno, vremenima usprkos, promovira više od 40 godina. A, nadasve je zanimljivo da je, prema istraživanjima D. Marijana, u 80-imi godinama partijski vrh samo dva puta raspravljao o položaju žena u društvu. I to onako više reda radi.

⁵⁰ Sjetimo se samo njihove reakcije na benigno pismo V. Gotovca, koji kao član Hrvatskog društva filozofa, traži od tog Društva da javno stane u zaštitu njegovih građanskih i inih prava. Doduše, to hrvatske praksisovce uopće nije smetalo da nekako u isto vrijeme brane unitarističke/velikosrpske stavove srpskog filozofa M. Đurića. O toj znakovitoj moralno-političkoj nedosljednosti više u tekstovima N.

Sesardića! Usp. *Leksikon YU mitologije*, Postscriptum & Rende, Beograd, 2004.

- ⁵¹ O tom "vremenu bez nade" piše i bugarski filozof I. Krastev. Krajem 80-ih godina Krastev je još uvijek bio samo student i nije mu se, čak ni iz te mladenačke perspektive, činilo da će u Bugarskoj doći do nekih bitnijih političkih pomaka. O sličnom raspoloženju govori i sovjetski/ruski alternativni umjetnik, A. Makarevič, ni on, u to vrijeme, krajem 80-ih godina, nije imao osjećaj da će u dogledno vrijeme u Sovjetskom savezu doći do bilo kakvih dramatičnih političkih promjena. Očito da ni taj "pomaknuti" umjetnik nije vjerovao da politika M. Gorbačova, novog generalnog sekretara KP SSSR-a, da njegove reforme mogu polučiti bilo kakve pozitivne promjene u sovjetskom društvu. A nije prošlo ni nekoliko godina Sovjetski savez se raspao. No, i mnogi drugi, puno ozbiljniji akteri, kao što su to, inače, dobro upućeni američki, engleski diplomati, razni obavještajci, za razliku od jednog studenta i glazbenika, bili su zatečeni brzinom kojom su se svi ti događaji odigrali. Neki od tih diplomata kasnije su javno priznali da su bili neugodno iznenađeni svim tim događajima. Uvjereni smo da je upravo ta "zatečenost" omogućila sve te pozitivne poromjene. Nismo sigurni kako bi sve to završilo da su kojim slučajem "moćni" bili svjesni svih posljedica tih zbivanja u istočnoj i srednjoj Europi. Upravo je njihovo "nečinjenje" omogućilo i pad Berlinskog zida, i definitivni slom komunizma i stvaranje novih država...
- ⁵² Već mnogo prije češki književnik M. Kundera napisao je roman *Život je drugdje*, Meandar, Zagreb, 2016.
- ⁵³ F. Bieber, *Uspón autoritarnih režima na zapadnom Balkanu. Novi pogled na jugoistok Europe*, Profil, Zagreb, 2022. O paradoksima novog autoritarizma vidjeti i tekstove bugarskog filozofa I. Krasteva, kojeg je početkom 90-ih također nosio revolucionarni žar '89. godine.
- ⁵⁴ Tako i sam predsjednik hrvatske države, kao i pojedini zastupnici u hrvatskom Saboru, smatraju da je Ustavni sud RH jedna nepotrebna institucija i da ne bi bila nikakva šteta da se ona kao takva ukine. Ništa bolje u javnosti ne prolazi ni HAZU. Za mnoge je ona samo još jedna parazitska institucija od koje društvo nema previše koristi.
- ⁵⁵ Upućujemo na izvrsnu analizu D. Maljkovića, "Mit o vladavini Zorana Đinđića kao "zlatnog doba" formiranja građanstva u Srbiji", u Zborniku: *Izgubljeno u tranziciji. Kriitička analiza procesa društvene transformacije*, ur. A. Veselinović, P. Atanacković, Ž. Klarić, Rosa Luxemburg Stiftung, Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, Beograd, 2011., str. 304-320., u kojoj je ovaj autor u potpunosti dekonstruirao "lik i djelo" Z. Đinđića. Naime, S. Maljković, u ovome tekstu, i više nego uvjerljivo dokazao je kako Z. Đinđić nije bio nikakav reformator, već jedan pragmatični, umiveni nacionalist koji je uspio o sebi stvoriti sliku "građanskog liberala", političara koji zastupa proeuropske vrijednosti. No, kada se malo pozornije analiziraju njegovi politički potezi, njegov odnos prema proceduri, zakonima, onda se vidi da zapravo nema nikakvih bitnijih razlika između njegove politike i politike S. Miloševića.
- ⁵⁷ K. Jowitt, *New World Disorder. The Leninist Extinction*, University of California Press.